

A VANDALIZMUS VÁLTOZATAI

Mindennek rendelt ideje van... ideje a rontásnak és ideje az építésnek.

(Prédikátor könyve 3:1, 3)

A minap kézbesítette a postás feltehetően az utolsó kötetét Bernhard Fabian gigantikus vállalkozásának: annak a könyvsorozatnak, amely a német könyvtárak 1900 előtti állományát, illetve a német nyelvterületen kívüli európai könyvtárak német anyagát méri fel.¹ Komoly teljesítményről van szó, amely egyaránt tanúsítja a regionális szerkesztői gárdát irányító főszerkesztő kiváló szervezőképességét, amely gárda viszont arról gondoskodott, hogy a számtalan szerző időre szállítsa a tőle kért munkát; továbbá a főszerkesztő rugalmas igazodását a kitűzött feladat változó paramétereire. Amikor hozzálátott, még állt a berlini fal (és Erich Honecker mindenkit biztosított arról, hogy további száz évig állni fog), Közép-Európa pedig még mindig a monolitikus Szovjetunió hódoltságai területe volt. Mindkettő összeomlott, ami

■ John L. Flood: *Varieties of Vandalism*. *Common Knowledge*, 2002. tavasz. 366-387. old.

1 ■ A kiadvány három sorozatból áll, a főszerkesztője Bernhard Fabian. I. sorozat: *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*, 28 kötet, Olms-Weidmann, Hildesheim, 1992–98; II. sorozat: *Handbuch der historischen Buchbestände in Österreich*, 4 kötet, Olms-Weidmann, Hildesheim, 1994–1997; III. sorozat: *Handbuch deutscher historischer Buchbestände in Europa*, 12 kötet, Olms-Weidmann, Hildesheim, 1997–2001. A továbbiakban a következő hivatkozási formát használom: *Handbuch*, sorozat, kötet, oldal.

olyan lehetőséget kínált Fabiannak, amilyenről nem is álmodott: hogy a volt Német Demokratikus Köztársaságon (NDK) túl az egész keleti tömb országainak könyvtáira is kiterjessze a felmérést. Ennek eredménye az a negyvennégy kötet, amely majdnem minden, jelentős német gyűjteménnyel rendelkező európai könyvtár anyagát tartalmazza. (A „majdnem” szó talán túlzás, mivel még Fabian professzor vonzereje sem volt elég ahhoz, hogy a svájciakat együttműködésre bírja, és egyelőre hiányoznak a francia, köztük a párizsi és strasbourg-i könyvtárak is. Az egyes kötetek néhány jelentős foghíjáról sem Fabian tehet; hiányzik ugyanis jó néhány jelentős gyűjtemény, például a londoni Warburg Institute Könyvtára, illetve számos oxfordi és cambridge-i könyvtár.)

E vállalkozás (virtuális) befejezése – a második évezred végén, az európai könyvnyomtatás feltalálója, Johannes Gutenberg születésének vélelmezett századik évfordulóján – jó alkalom arra, hogy eltűnjünk a világ könyvtárainak tündöklésén és bukásán az elmúlt századokban, illetve a könyvtári világ jelenlegi helyzetén. A Fabian *Handbuch*-jában szereplő könyvtárak százainak rövid történeti ismertetéseit átolvasva (számuk csak a Németországot feldolgozó kötetekben is mintegy ezernegyszáz) pontos képet kaphatunk a könyvgyűjtemények hanyatlásáról, a biztosítótársaságok nyelvén „természeti csapásnak” mondott tűzvészekről, áradásokról és viharokról, de még inkább az emberek okozta csapásokról: háborúkról, előítéletekről, terrorizmusról s egyéb botorságokról. De e sötét képben itt-ott felfénylenek az előrelátó gondoskodás, az altruizmus és a filantrópia példái – nélkülük a tudomány, sőt egész kulturális életünk határozottan szegényebb lenne –, a fejedelmek, főpapok és professzorok személyes használatra és gyönyörködésre, vagy az utókor épülésére létrehozott nagy gyűjteményei és jótékony könyvtár-adományozásai. Az utóbbira egy véletlenül kiválasztott, nevezetes példa Somogyi Károly (1811–1888) esztergomi kanonok nagylelkűsége, aki meghatározó szerepet játszott Szeged szellemi életének újjászületésében azáltal, hogy a

városnak ajándékozta értékes, minden tudományágat felölelő, 43 701 darab 1711 előtti és XVIII. századi magyar könyvből álló, ősnymtatványokban rendkívül gazdag magánkönyvtárát, miután az 1879. március 12-i tiszai árvíz a város jelentős részét elpusztította. Meghagyta, hogy a gyűjtemény szolgáljon egy leendő egyetem alapjául (*Handbuch*, III. 5. 233. old.). Nagylelkű adományát hivatalosan is elismerték, amikor Ferenc József császár 1883. október 16-án megnyitotta a könyvtárát.

Mégsem ez az élmény rögzül Fabian köteteinek áttanulmányozása után, hanem az évszázadok alatt a könyvtárakat ért katasztrófák végtelen sorozata, egyfajta folytatásos szomorújáték, amelyben a könyvtárosok és a könyvek szerelmesei hősieles küzdelmet folytatnak a balszerencse, a barbárság és a kulturális vaskalaposág ellen. [...]

A múlt kéziratos vagy nyomtatott írásos emlékei iránt, talán az úgynevezett holt-tengeri tekerccseket kivéve, sajnos viszonylag csekély az általános érdeklődés (hacsak nem gazdagon díszítettek, és így már inkább műtárgyként, és nem szöveggként érdekesek). Emlékezhetünk rá, hogy amikor VIII. Henrik közel öt évszázada elsüllyedt zászlóshajóját, a *Mary Rose*-t néhány éve Solentnál kiemelték, a régészeket jobban izgatták a hajón talált szilvamagok, mint az azoknál jóval beszédesebb velencei eredetű könyvek. Pedig a régi könyvekből, ha jól megnézzük, témájuktól függetlenül sok mindent megtudhatunk egyes emberek életéről. Feltűnik a nyomdász, a kiadó, a szerző és patrónusai, barátai nevét, gyakran még a megcélzott és a tényleges olvasói kört is jelzik. A könyvek – mint Milton írta az *Areopagitica*-ban (1644) – „az élet lehetőségét hordozzák, [...] hogy ugyanolyan tevékenyek legyenek, mint az a lélek, amely nemzette őket; mi több, a könyvek üvegcsék módjára, a legtisztább, hatásos kivonatát őrzik meg létrehozójuk eleven szellemének”. Elődeink az általuk írt és birtokolt könyvek révén még ma is olyan nyelven szólnak hozzánk, amelyet megértünk.

Nem tudni, Johannes Gutenberg (kb. 1400–1468) pontosan mikor

született, hagyományosan Szt. János napján ünneplik a születésnapját. Szellemes gondolat volt Keresztelő Szt. János történetéhez hasonítani alakját: „Vala egy Istentől küldött ember, kinek neve János. Ez jött tanúbizonysággul, hogy bizonyoságot tegyen a világosságról, hogy mindenki higgyen ő általa.” (János 1:6–7). A János név a héberben olyasvalamit jelent, hogy „Isten ajándéka”, „jótétemény”, „kegy”. A csiszoltabb prédikátorok rögvest összefüggésbe hozták azzal az isteni jótéteménnyel, amit a könyvnyomtatás jelent: mindenkelelőtt az evangéliumok – és később a felvilágosodás evangéliumának a – terjesztésével.² Az 1574. évi frankfurti könyvvásár dicséretében az ifjabb Henri Estienne azt állította, hogy a könyvnyomtatás feltalálásával Németország eloszlatta a tudatlanság sűrű ködét, a barbárságot letaszította trónjáról és száműzte, visszahozta a számkivetett műzsákat, támogatta és megóvta a tudományt.³ A nyomtatás elterjedése azonban a vallási, politikai és faji bigottság máglyáit is meggyújtotta, amiről nemcsak az utókor tud, de Estienne is észrevehette volna saját századában.

Emlékszünk még a politikai indíttatású, előre kitervelt németországi könyvégetésekre, de ne gondoljuk, hogy ez újdonság volt. Tacitus, az i. sz. 96-ban meggyilkolt Domitianus császár által elindított terrorhullámról azt írja, hogy „nemcsak a szerzők, hanem műveik ellen is irányult; külön biztosok dolga volt, hogy a piactéren égessék el a legkiválóbb gondolkodók írásait”.⁴ Néhány évvel korábban – ha hihetünk a forrásnak (*Apostolok cselekedetei* 19:19) –, i. sz. 58 körül a mágia követőit nyilvános bűnbánatra és könyveik elégetésére kényszerítették Epheszoszban: „Sokan pedig azok közül, kik ördögi mesterségeket gyakoroltak, könyveiket összehordva, mindeneknek láttára megégetik vala. És összeszámlálák azoknak árát, és találak ötvenezer ezüstpénznek.” Erre az esetre mint fontos precedensre hivatkozott Martin Luther a pápai könyvek 1520. december 10-i wittenbergi elégetését indokolva. Ami azt illeti, a wittenbergi könyvégetés Luther közvetlen válasza volt arra, hogy a teológiai fakultás az ő írásait elégette ab-

ban az évben Louvainben október 8-án, Kölnben november 1-jén, Mainzban pedig november 2-án. A sorozat Liège-ben, Trierben és Londonban folytatódott, s Rómában ért tetőpontjára, ahol 1521. június 12-én X. Leó pápa engedélyezte Luther könyveinek és képmásának elégetését. Azon a bizonyos decemberi napon Wittenbergben Johannes Agricola vezetésével négy súlyos fóliánsból raktak máglyát: a kánonjog párizsi, bázeli és rostocki kiadásából, valamint Angelus de Clavasio *Summa Angelica de Casibus Conscientia* című könyvéből (ezt a gyóntatási kézikönyvet Luther különösen utálta). Ezekre került rá még egy tucat kisebb könyv, köztük a Lutherrel ellenséges Johann Eck és Hieronymus Emser munkái. Aquinói Tamás *Summa theologicája* és Duns Scotus kommentárjai csak azért nem lett a lángok martalékává, mert nem tudtak időben egy-egy példányukra szert tenni. A reformációval kapcsolatos könyvégetések azonban nem az elsők Németországban. 1514. február 10-én Kölnben például Johannes Reuchlin *Augenspiegel* (1511) című könyvét égették el ünnepélyesen azért, mert határozottan elutasította a megtért zsidó Johannes Pfefferkorn követelését, hogy égesse el minden zsidó könyvet. Így ítélte a kölni, a louvaini és a párizsi teológiai fakultás, válaszul arra, hogy I. Miksa császár 1512. október 7-i rendeletével betiltotta Reuchlin könyvét. S ne áltassuk magunkat, hogy a könyvekkel szembeni vallási türelmetlenség – akár csak a keresztény világban – már a múlté: még 1998-ban is ezerháromszáz példányt égettek el a Hittani Kongregáció utasítására Rómában dr. Lavinia Byrne, egykori londoni apáca *Woman at the Altar* című könyvéből.⁵

Bár a maga nemében nem volt egyedülálló, Luther demonstratív cselekedete mintaként szolgált a későbbi korok számára. A wittenbergi könyvégetést szándékosan utánozva, mintegy négyszáz diák (túlnyomórészt protestáns lelkészek fiai) az 1817. októberi Wartburgfest alkalmával – ahol részben a reformáció kezdetének háromszáz éves évfordulóját ünnepelték – ugyancsak máglyát rakott, ezúttal a „tudomány szabadsága” ellenzőinek,

a régi feudális rendszer támogatóinak, a haladó nacionalizmus ellenségeinek írásából.⁶ Ez az ideológiai alapú könyvégetés bizonyos fokig előképe a XX. századi eseményeknek, nevezetesen a „nem német” könyvek náci elpusztításának, amely a goebbelsi autodaféval vette kezdetét 1933. május 10-én Berlinben, és követőkre talált szerte Németországban.⁷ Ezek a máglyák sokkal nagyobbak voltak, mint a wittenbergi (csupán néhány fóliáns) vagy a wartburgi (mintegy huszonnyolc könyv Verweyen szerint).⁸ Becslések szerint csak Berlinben körülbelül négyszázötven tonna könyvet égettek el. A tűzre vetett könyvek témáit (filozófia, politika- és társadalomtudomány, teológia, pszichológia, pedagó-

2 ■ Lásd Monika Estermann: *O werthe Druckerkunst/Du Mutter aller Kunst: Gutenbergfeiern im Laufe der Jahrhunderte*. Gutenberg-Museum, Mainz, 1999. és saját cikkek: *On Gutenberg's 600th Anniversary: Towards a History of Jubilees of Printing*. *Journal of the Printing Historical Society*, n. s. 2000. I. 5–36. old.

3 ■ Henri Estienne: *Francofordiense emporium sive Francofordienses nundinae*. Genf, 1574.

4 ■ Idézi Theodor Verweyen: *Bücherverrennungen: Eine Vorlesung aus Anlaß des 65. Jahrestages der „Aktion wider den undeutschen Geist“*. Beihefte zum Euphorion, 37. C. Winter, Heidelberg, 2000. 78. old., a köv. nyomán: Erich Kästner: *Über das Verbrennen von Büchern* (1958), *Club Voltaire I*, 1963. 215. old. Általános jellegű történeti munkák a könyvégetésről: Wolfgang Speyer: *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*. Bibliothek des Buchwesens, 7. kötet. Hiersemann, Stuttgart, 1981.; Hermann Rafetseder: *Bücherverbrennungen: Die öffentliche Hinrichtung von Schriften im historischen Wandel*. Böhlau, Wien, 1988.; és a Verweyen átfogó bibliográfiájában szereplő egyéb adatok.

5 ■ Lavinia Byrne: *Woman at the Altar: The Ordination of Women in the Roman Catholic Church*. Continuum, London, 1994. A könyv elítéléséről lásd *Tyndale Society Journal*, 17. sz. (2000. december), 57. old.

6 ■ Az eseménnyel kapcsolatos legújabb kutatási eredményeket lásd Verweyen: *i. m.* 127–44. old.

7 ■ Goebbels ez alkalomból mondott beszédének (1933. május 10) újrakiadása: Gerhard Sauder (szerk.): *Die Bücherverbrennung*. C. Hauser, München, 1983. 255–257. old. A könyvégetések lebonyolításának illusztrálása céljából Verweyen (*i. m.* 16–64. old.) teljes részletességgel feltárta az 1933. május 12-i erlangenit (akkor még kis egyetemi város Bajorországban) könyvégetést.

8 ■ Verweyen: *i. m.* 208. old.

9 ■ Adatforrás: Norbert Bachleitner, Franz M. Eybl és Ernst Fischer: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000. 318–319. old.

gia, történettudomány, irodalom és irodalomtudomány, hogy csak néhányat említsünk) és szerzőit tekintve ehhez fogható nem fordult addig elő a barbárság történetében. A berlini máglya egyik figyelemre méltó komponense a dr. Magnus Hirschfeld zsidó orvos által 1919-ben alapított Institut für Sexualforschung 10 000 könyve volt (*Handbuch*, I. 14. 29. old.). De ezzel még nem ért véget a könyvpusztítás; a „nemkívánatos” könyvek elkobzása nagy léptékben folytatódott. Ausztriában például 1935. szeptember 1. és 1939. május 25. között 644 000 könyvet foglaltak le, 540 000-et a Gestapo, 94 000-et 142 könyvárus. Közülük mintegy 400 000-et bezúztak, és csak egy kis részüket

(10 000) tartották meg vagy adták el. Ami a könyvtárakat illeti, a politikai ellenzék könyvgyűjteményeit elkobozták: az Österreichischer Gewerkschaftsbund (az osztrák szakszervezetek szövetsége) 160 000 kötetét 1938 márciusát követően Berlinbe szállították, és értékes zsidó magánkönyvtári állományokat koboztak el a Majna melletti Frankfurt Zsidóságkutató Könyvtára számára (Bibliothek zur Erforschung des Judentums). A tiltott irodalmat a személyzet egyik „megbízható” tagjának segítségével távolították el a közkönyvtárakból, és többnyire bezúzták. Viszont a bécsi, salzburgi, grazi és innsbrucki egyetemi könyvtár és a bécsi Nemzeti Könyvtár szinte érintetlen maradt; a „tiltott könyveket” mindössze jegyzékbe vették, és elzárták, s csak a Gestapo és a titkosszolgálatok engedélyével rendelkezők férhettek hozzájuk.⁹

Heinrich Heine *Almansor* (1822) című tragédiájának egyik hőse kijelenti, hogy a könyvégetés csak az első lépés, amit valami sokkal rosszabb követ:

„ALMANSOR: Hallottuk, hogy a rettegett Ximenes – még kimondani is rossz – tűzbe vetette a Koránt Granada piacterén!

HASSAN: Az csupán az előjáték volt. Akik könyveket égetnek, azok emberek elégetésével végzik.”

E szavakat néha a XX. századi események megjövendölésének vélik, noha a történelem már legalább három évszázaddal Heine előtt kínálta példát. [...]

Anglia a reformáció előestéjén már szemléltetheti Heine igazát. 1526. február 11-én, egy pompázatos színhelyen Wolsey bíboros, aki 1521 májusában nyilvánosan máglyára vetette Luther könyveit Londonban, a St. Paul's Crossnál, ragyogó külsőségek között foglalta el az egyház összegyűlt főpapjai között a főhelyet a Szent Pál-székesegyházban. John Fisher, Rochester püspöke hevesen kikelt a hit általi megigazulás hittétele ellen, majd lutheránus könyvek ünnepélyes elégetése következett. Mindezt térdén állva kellett végignéznie az igazsággal szembeni alázatuk jeléül a Hanza-szövetség londoni bázisáról, a Steelyardról odahurcolt négy külföldi kereskedőnek – több-

nyire rajtuk keresztül érkeztek a kontinensről importált „eretnek” könyvek –, majd pedig bünbánati vesszőnyalókat cipelve kellett részt venniük a körmenetben. Ez azonban még csak előjáték volt az „eretnekegetéshez”. 1529 októberében Thomas More lett a kancellár, s ettől kezdve sokan végeztek a máglyán, köztük Thomas Hilton, akinél elfogatásakor megtalálták William Tyndale angol nyelvű Újtestamentum-fordítását. Hiltont 1530 februárjában a Kent megyei Maidstone-ban, Richard Bayfield könyvimportőrt pedig 1531 decemberében Londonban küldték máglyára.¹⁰

A XVI. századi Anglia máglyáinak tűzét a papság azon eltökélt szándéka táplálta, hogy megsemmisítse a nemzeti egyháztól való elkülönülés minden kísérletét, megőrizze a vallásgyakorlás hagyományos formáit, és öröködjék az egyház hatalma és gazdagsága forrásai felett. Az 1930-as évekbeli berlini könyvégetéseket az tette igazán barbárrá, hogy ezeket a tudatosan és módszeresen megtervezett, államilag jóváhagyott és végrehajtott akciókat a nemzeti megújulás és megtisztulás szándékával valósították meg. Mint Hans Naumann, bonni professzor kijelentette: „Kisebb baj, ha tévedésből eggyel több könyv ég el, mint ha a kelleténél eggyel kevesebb, mert ami egészséges, az úgyis pótolva lesz.”¹¹

Albrecht Schöne joggal tekintette az 1933-as könyvégetést egy szörnyű gyűjtogatássorozat részének: előbb a Reichstag, aztán a könyvek, aztán a zsinagógák felgyújtása, majd a háború lángtengere és Auschwitz krematóriumai.¹² A könyvégetés egy korábban elképzelhetetlen mértékű könyvpusztítás kezdetét jelentette, bár háborús időkben a könyvtárak kifosztása, elkobzása és széthordása korántsem volt újdonság. Elég, ha csak az alexandriai könyvtárra gondolunk, amelyet Julius Caesar római légiósa gyújtottak fel, és amelyet végül a XVII. század közepén romboltak le teljesen. De jól ismert a Bibliotheca Palatina sorsa is, amelyre több pápának is fáj a foga, s végül a harmincéves háború elején, 1623. február 14-én szállították át Heidelbergből a Vatikánba.¹³ Emlékeztünk a csehországi Rosenberg Könyvtár széthordására,¹⁴ és az 1870-es

10 ■ Lásd Christopher Haigh: *Books Banned and Heretics Burned*. In: *English Reformations. Religion, Politics, and Society under the Tudors*. Clarendon, Oxford, 1993. 56–71. old.

11 ■ Idézi: Verwey: *i. m.* 180. old.

12 ■ Albrecht Schöne: *Göttinger Bücherverbrennung 1933*. Rede am 10. Mai 1983 zur Erinnerung an die „Aktion wider den undeutschen Geist”. *Göttinger Universitätsreden*, 70. kötet, 1983. 23. old. Az 1933. májusi események ötvenedik évfordulója alkalmából megjelent publikációk angol nyelvű áttekintését lásd: James Macpherson Ritchie: *The Nazi Book-Burning*. *Modern Language Review*, 83. sz. (1988), 626–643. old.

13 ■ Ezechiél Spanheim: *Mémoires sur la vie et la mort de l'Electrice Louise Juliane*. Leiden, 1645. 261. old. „Ceste proie avoit esté guettée dès longtems. Le Pape l'avoit jugée digne de ses soins et desiré d'estoffer la librairie du Vatican d'un si rare thrésor.” („Már régóta ki lett szemelve ez a zsákmány. A pápa méltónak találta arra, hogy gondjaiba vegye, s a Vatikán könyvtárát ezzel az oly drága kincssel gazdagítsa.”) 1623 elején százegynéhány ösvéren szállították át a könyvtárat az Alpokon keresztül Rómába. A könyvtár áttelepítése még talán szerencsésnek is mondható, mivel 1693-ban Heidelberg nagy része leégett. Lásd még Friedrich Wilken: *Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten Heidelbergschen Büchersammlungen*. A. Oswald, Heidelberg, 1817. A könyvek Vatikántól való visszaszerzésére irányuló, részben sikeres kísérletek részleteinek korszerű leírását lásd Elmar Mittler: *Bibliotheca Palatina: Katalog zur Ausstellung vom 8. Juli bis 2. November 1986*, *Heiliggeistkirche Heidelberg*. Edition Brags, Heidelberg, 1986. 458–493. old.

14 ■ Ennek a könyvtárnak Wenzel Brezan legalább elkészítette a leírását egy kortárs katalógusban. Lásd Ivan Hlaváček: *Zur Stratifikation und zur inhaltlichen Zusammensetzung der böhmisch-mährischen Bibliotheken im 16. Jahrhundert*. In: *Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance*. Szerk. Werner Arnold. Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 16. kötet. Harrassowitz, Wiesbaden, 1997. 17–18. old.

francia–porosz háborúban Strasbourg ágyúzásakor megsemmisült egyedi kéziratokra is. Az első világháború egyik leghírhedtebb gáztettét Leuvenben (Louvain), vagy ahogy a *Times* nevezte, „Belgium Oxfordjában” követték el: 1914. augusztus 25-ről 26-ra virradó éjjel, válaszul egy orlvésztaadásra, a német csapatok szánt szárdékkal tűz alá vették az egyetem XIV. századi főépületét és XVIII. századi könyvtári szárnyát. E cselekedetet a *Philadelphia Inquirer* 1914. szeptember 2-i száma az emberiség elleni büntettnak nevezte, a *New York Times* pedig úgy kommentálta, hogy Napóleon zsákmányolt ugyan műtárgyakat ltáliából, de benne legalább volt annyi tisztesség, hogy – ellentétben a németekkel – nem pusztította el őket.¹⁵ A háború után jelentős erőfeszítések történtek a gyűjtemény helyreállítására, és amerikai segítséggel új könyvtár épült. Ma már tudjuk, nem volt bölcs elhelyezni az épületen azt a feliratot, amely a könyvtárnak a német erőszak általi lerombolását, és az amerikai nagylelkűségnek köszönhető helyreállítását örökítette meg (FVRORE TEVTONICO DIRVTA, DONO AMERICANO RESTITVTA). Amint 1940-ben a brit expedíciós sereg visszavonult, május 16–17-én a németek lőni kezdték a várost és az új könyvtár, milliányi pótoló könyvével együtt, újra lángba borult. A *Völkischer Beobachter* náci újság még azt az arcátlanságot is megengedte magának, hogy 1940. június 27-i számában megjelentessen egy „Hogyan rombolták le az angol katonák a leuveni egyetemi könyvtárat?” című cikket.¹⁶ A szándékos, előre megfontolt pusztítás egyik legkiválóbb esete azonban Lengyelországban történt meg, miután a náci leverték az 1944. októberi varsói felkelést. Egy napon speciális különítmény jelent meg a varsói könyvtárak különösen értékes darabjait őrző Krasin-ski Könyvtárban, azzal az utasítással, hogy semmisítsenek meg 50 000 kéziratot, 2500 ősnymtatványt, további 80 000 régi könyvet, több tízezer térképet, 100 000 metszetet és rajtot, 50 000 nyomtatott kottát, valamint színháztörténeti vonatkozású anyagokat (*Handbuch*, III. 6. 37. old.).

A második világháború alatt megsemmisült könyveket lehetetlen ösz-

szes számolni. Becslések szerint a lengyel könyvtárak anyagának körülbelül háromnegyede, azaz mintegy 45 millió kötet pusztult el (*Handbuch*, III. 6. 38. old.). Németország vesztesége 13 millió könyv, Franciaországé 2 millió. Bécszet viszonylag csekély (150 000) veszteség érte (*Handbuch*, II. 1. 33. old.): az osztrák könyvtárak teljes állományának mindössze három százaléka pusztult el. Természetesen a háború okozta károk könyvtáranként eltérő mértékűek. Volt, amelyik megmenekült – a berlini Humboldt Egyetem egymillió kötetes gyűjteménye többé-kevésbé érintetlen maradt –, s volt, amelyik teljesen elpusztult. Berlinben az utóbbi csoportba tartozott az 1815-ben alapított Botanikus Kert pótolhatatlan könyvtára, amely katalógusával és leltárkönyveivel együtt égett hamuvá; az egyik legnagyobb német jogi könyvtár, a Juristisches Seminar 150 000 kötetes állományának zöme, és – talán a sors iróniájaként – a Reichstag 400 000 kötetes könyvtárának nagy része.¹⁷ Magdeburgban a 140 000 kötetes Stadtbibliothek teljesen odaveszett, Darmstadtban több mint félmillió könyv égett el egyetlen éjszaka (1944. szeptember 12-én),¹⁸ a 850 000 kötetes hamburgi Állami és Egyetemi Könyvtár állományából 700 000 pusztult el az 1943-as bombázások során (*Handbuch*, I. 1. 190. old.). A lipcsei Deutsches Buch- und Schriftmuseum egyetlen légitámadás során 50 000 könyvet veszített 1943. december 4-én (*Handbuch*, I. 18. 18. old.), a közelben lévő egyetemi könyvtár azonban csodával határos módon megmenekült, miközben ugyanazon az éjjelen az egyetem központi épülete megsemmisült. A könyvtárat csak ezután evakuálták (helyére a tanulmányi hivatal költözött, de egy újabb bombázás 1945. április 6-án, háromnegyed részben ezt az épületet is lerombolta). A Hallei Egyetemi Könyvtárat is viszonylag csekély veszteség érte, mert állományát biztonságos vidéki helyekre szállították. Az ehhez hasonló, látszólag bölcs elővigyázatosságot azonban néha a balszerencse üldözte. Amikor a londoni King's College gyűjteményét a második világháború kezdetén a fővárosból Bristolba szállították, a legsürgősebb

oktatási igények kielégítésére összeállítottak egy tartalékgyűjteményt, amely Bristolba érkezését követően, egy légitámadás során azonnal találatot kapott. Hasonló sorsra jutott a müncheni egyetemi könyvtár, amelynek legfontosabb kurrens állományából 350 000 kötet semmisült meg három légitámadás során 1943–44-ben (*Handbuch*, I. 10. 115. old.).

A háború végére egészen kétségbeesítő állapot alakult ki. A könyvtárakban gyakoriak voltak a fosztogatások, lopkodták az értékesebb könyveket. Berlinben nagy forgalmat lebonyolító feketepiac volt az ottani könyvtárakból ellopott könyveknek, néhányuk még ma is felbukkan az antikvár könyvkereskedelemben.¹⁹ A reutlingeni Ensslin und Laiblin Kiadó ritkaságának számítókönyvsorozata túlélte a bombázásokat, hogy azután egy része tüzelőül szolgáljon a megszálló csapatok lacipecsenyéihez.²⁰ Georg Leyh 1947-ben a következőképpen látta a helyzetet: „Nem pusztán ezt vagy azt a könyvtárat veszítettük el,

15 ■ Lásd Christian Coppens (szerk.): *Leuven in Books – Books in Leuven: The Oldest University of the Low Countries and Its Library*. Leuven University Press, Leuven, 1999., különösen 131–136. old., valamint a német jóvátétel érdekes részleteiről a 152–153. old. Lásd még Wolfgang Schivelbusch: *Die Bibliothek von Löwen: Eine Episode aus der Zeit der Weltkriege*. C. Hanser, München, 1988.; Willis Rudy: *Total War and Twentieth-Century Higher Learning: Universities of the Western World in the First and Second World Wars*. Associated University Presses, London, 1991.

16 ■ Coppens (szerk.): *i. m.* 173–178. old.

17 ■ A károk részletes leírása Friedhilde Krause tanulmányában: *Handbuch*, I. 14. old.

18 ■ Hans Linck: *Die Bücherverluste der Hessischen Landesbibliothek im Jahre 1944*. In: *Durch der Jahrhunderte Strom: Beiträge zur Geschichte der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Szerk. Erich Zimmermann. V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1967. 196–211., 217. old.

19 ■ Ralf Breslau: *Verlagert, verschollen, vernichtet...: Das Schicksal der im 2. Weltkrieg ausgelagerten Bestände der Preussischen Staatsbibliothek/Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz*. Staatsbibliothek zu Berlin, Berlin, 1995. 9. old.

20 ■ Joachim Ulrich Hebsacker (szerk.): *Rückblick für die Zukunft*. Ensslin und Laiblin, Reutlingen, 1968. 136. old.

21 ■ Az idézet saját fordítás Georg Leyh *Die deutschen wissenschaftlichen Bibliotheken nach dem Krieg* (J. C. B. Mohr, Tübingen, 1947. 3. old.) című könyvéből.

22 ■ Lásd Lieselotte Reuschel: *Die verschollene Gutenberg-Bibel des Deutschen*

az egész német könyvtári rendszer összeomlott, és romjaiból kell újra felépíteni. [...] Ehhez fogható katasztrófa nem volt még a könyvtárak és a tudomány történetében.²¹ Amint a körülmények lehetővé tették, a háború alatt a városokból vidékre menekített könyveket visszahozták. Ennek az akciónak a méretei ma már szinte felfoghatatlanok: 1946 márciusában és áprilisában csak a plömnitzi kálisóbányából és Rochlitzból 56 090 láda könyvet szállítottak vissza a lipcsei Egyetemi Könyvtárba (*Handbuch*, I. 18. 44. old.). Bár a könyvtárnak a légítámadások során nem voltak veszteségei, a gyűjtemény 42 000 darabja (a teljes állomány 3 százaléka) helyrehozhatatlanul megsérült a kényszerkiűrés során. Vagy Oroszországba került a szovjet hatóságok utasítására: köztük volt mintegy 250 ősnymtatvány és a papírra nyomtatott Gutenberg-biblia (*Handbuch*, I. 18. 44. old.). Hasonló sors várt a Deutsches Buch- und Schriftmuseum tulajdonában lévő Gutenberg-biblia pompás,

pergamenre nyomtatott változatára is. Ezt a gyönyörű könyvet jóval több mint kétszáz miniatúra díszíti, és az I. kötet 324. lapja verso oldalán ott a kézzel írott, döntő történelmi fontosságú dátum: 1453. Korábban azt hitték, elveszett, pedig sértetlenül megvan a moszkvai Orosz Állami Könyvtárban (a volt Lenin Könyvtár).²²

Lipcse viszonylag szerencsésen megúszta. Másol rendkívüli intézkedésekre volt szükség a károk helyreállításához és használható gyűjtemények létrehozásához. Halléban például úgy döntöttek, hogy az egyetemi könyvtár vegye át Sachsen-Anhalt tartomány regionális könyvtárának funkcióit is. A könyvtár 1948 és 1961 között 1 078 000 régebbi könyvet szerzett be különböző forrásokból.²³ Hasonló volt a helyzet Lengyelországban is, ahol a jelentős veszteségeket némileg ellensúlyozta az a körülbelül 5 000 000 kötet, amit német könyvtáraktól koboztak el Sziléziában és Pomerániában, továbbá a lengyel arisztokraták és földbirtokosok államosított magánkönyvtárainak 1 300 000 kötete (*Handbuch*, III. 6. 38. old.). A lengyel könyvtárak közül a krakkói Jagelló Könyvtár különösen szerencsés volt: gyakorlatilag sértetlenül túlélte a háborút, amit jórészt annak köszönhetően, hogy a nácik német egyetemmel akarták átalakítani (*Handbuch*, III. 6. 109. old.). Ugyanakkor jelentős könyvszállítmányok az egykori berlini Porosz Állami Könyvtárból, amelyek eredeti úti célja az alsó-sziléziai Grüssau volt, hogy ott vészeljék át a háborút, ugyancsak Krakkóba kerültek. 1977. április 26-ig a lengyelek még csak el sem ismerték hivatalosan, hogy ezek a könyvek Krakkóban vannak, Berlinbe történő visszaszállításukról pedig még mindig kormány szintű tárgyalások folynak.

A berlini gyűjtemények története egészen lenyűgöző. Gyakorlatilag a porosz állami könyvtár teljes állományát, 3 030 000 könyvet és 71 000 kéziratot, 1945 elején harminc biztonságos helyre szállították. Amikor a Berlin szívében, az Unter den Lindenek álló könyvtáráépületet 1941 áprilisában először találat érte, csak a gyűjtemény legértékesebb darabjait menekítették ki, de az 1943. december 16-i légítámadásokat követően úgy döntöttek, hogy a fennmaradó 3 000 000 könyvet

is evakuálják. Iskolások és tanítók, katonák és hadifoglyok segítettek a könyvtárosoknak felrakni a könyveket a teherautókra, vonatokra és uszályokra, amelyek Németország különböző pontjaira – bányákba, várakba, templomokba, iskolákba – szállították a könyveket. A kárfelmérések szerint a háború óta legalább 335 000 kötet pusztult el, míg további 300 000 sorsa, beleértve azokat is, amelyek a Szovjetunióba kerültek, a mai napig ismeretlen. Az eredeti gyűjtemény mintegy 2 300 000 darabja most újra Berlinben van, két külön épületben, amelyeket szerencsére már nem választ el a Fal és szögesdrót: az egyik az eredeti épület az Unter den Lindenek (a volt Kelet-Berlinben), a másik a volt Nyugat-Berlinben, a Potsdamer Platzon áll. Az 1950-es években néhány igazi kincs visszakerült Kelet-Berlinbe: például 1957-ben a szovjet hatóságok átadták az NDK kormányának a filozófus Fichte, két történész, Dahlmann és Mommsen, és két költő, Chamisso és Jean Paul kéziratait. 1977-ben hat saját kezű Beethoven-, Mozart- és Bach-kottát adott Lengyelország elnöke az NDK-nak „ajándék” gyanánt a Deutsche Staatsbibliothek részére (a régi Porosz Állami Könyvtárat időközben átkeresztelték). De több száz autográf kotta és több ezer nyugati és ázsiai kézirat és nyomtatott könyv még mindig Krakkóban van, de Łódź, Lublin, Poznań és Varsó egyetemi könyvtáraiban is fedeztek fel nemrég Berlinből elvitt anyagokat. Továbbá berlini anyagot őriz a moszkvai Orosz Állami Könyvtár, a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár, valamint e két város egyéb könyvtárai (és úgy tűnik, a Tomszki Egyetemi Könyvtár is). Minden szétszóródott vagy elpusztult gyűjteményért kár, de még fájdalmasabb, ha mindez nagyobb, történelmi jelentőségű gyűjteményekkel történik meg. Például a kottanyomtatványok berlini gyűjteménye az egyik legnagyobb volt a világon, felbecsülhetetlen tudományos értéket képviselt; ma az 1700 előtti anyag négyötöde Krakkóban van, a XVIII–XIX. századi anyag háromötöde pedig vélhetően Moszkvában és Szentpéterváron. Hogy ezeket a hadizsákmányként elvitt könyveket visszaadják-e valaha Németországnak, még nem tudhatjuk.²⁴ Pedig az ilyen gyűjtemények az

Buch- und Schriftmuseums in Leipzig und ihre Abbildungen. In: *Leipziger Jahrbuch für Buchgeschichte*. 1992. 35–42. old.; Lothar Poethe: Variationen zu Habent sua fata libelli: Zwanzig Kisten aus Leipzig und der Bestand kyrillisch L in Moskau. *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*, 41. 1994. 449–453. old.; és Tatiana Dolgodrova: Die Miniaturen der Leipziger Pergament-Ausgabe der Gutenberg-Bibel zur Zeit in der Russischen Staatsbibliothek Moskau – ein hervorragendes Denkmal der Buchkunst. *Gutenberg-Jahrbuch*, 72. (1997) 64–75. old.

23 ■ *Handbuch*, I. 22. 47. old.

24 ■ A berlini könyvek sorsáról lásd *Handbuch*, I. 14. 30. old., a Krakkóban lévőkéiről lásd *Handbuch*, III. 6. 111–112. old., és főként Breslau: *Verlagert, verschollen, vernichtet...* Az e könyvek felkutatására tett kezdeti kísérletekről lebillincselő tanulmányt írt Nigel Lewis: *Paperchase: Mozart, Beethoven, Bach... the Search for Their Lost Music*. Hamish Hamilton, London, 1981. Az egykori Porosz Könyvtár gyűjteménye természetesen nem az egyetlen berlini gyűjtemény volt, amely másutt lelt új otthonra. Joachim von Ribbentrop négyládányi könyve a mostani Orosz Állami Könyvtárba, Joseph Goebbels 42 ládányi könyve egy másik moszkvai könyvtárba, míg egy másik berlini gyűjtemény 27 ládányi könyve a washingtoni Kongresszusi Könyvtárba került. Számos minisztérium, múzeum és tudományos intézet könyvtárát 1945–46-ban szintén Moszkvába és Szentpétervárra szállították, amit ugyancsak nem lehetett biztosan tudni mindaddig, amíg a *Lityerturnaja Gazeta* 1990. szeptember 18-i számában az erre vonatkozó részletek meg nem jelentek (lásd: *Handbuch*, I. 14. 34. old.).

élő szervezetekhez hasonlatosak: ha kimetszünk belőlük egy nagyobb darabot, ne számítsunk arra, hogy a maradék életképes lesz.

A háború végével és a kimenekített gyűjtemények visszaszállításával – eltekintve most a könyvek „repatriálásának” megoldásra váró problémájától – a könyvtárak megpróbáltatásai még közel sem értek véget. A politikai intolerancia (vagy reform) hulláma söpört végig Közép-Európa könyvtárain. Lengyelországban sok könyvtárost mint értelmiségit üldöztek s megöltek. Csehszlovákiában, a Szlovák Egyházi Hivatal úgy döntött, hogy „koncentrálja” (!) a rendházak könyvtárait. Ezt 1950 februárja és 1951 vége között hajtották végre a bratislavai Egyetemi Könyvtár dolgozóinak irányítása mellett. Ugyanezt a könyvtárat bízták meg az arisztokraták könyvtáraiban lefoglalt könyvek begyűjtésével is. Minderről a következőket olvashatjuk: „Bár a szakértők a lehető legnagyobb gondossággal próbálták meg eljárni a szerzetesi könyvtárak elszállítása során, és törekedtek a gyűjtemények integritásának és ezzel hitelességének a megőrzésére, ezek a »transzportok« a kommunista rendszer kultúraellenes tettei voltak. A könyvek elszállításában részt vevő könyvtárosok tapasztalták a helyi politikai megbízottak barbár módszereit, akik nem látták be, miért kellene megőrizni a felosztott egyházi és szerzetesi könyvtárakat. Azonfelül a feladatra engedélyezett idő egyáltalán nem bizonyult elegendőnek. Lehetetlen volt jegyzékbe venni a begyűjtő központokba összevont könyvtárakat. A könyvek számát csak durva becslés alapján tudták megállapítani: Nyugat- és Közép-Szlovákia egyházi és szerzetesi könyvtáraiból 300 000 kötetet szállítottak Mariankába, Kelet-Szlovákia könyvtáraiból pedig 50 000 kötetet Jasovba. További állományokat – a statisztikák szerint mintegy 60 000 kötetet – helyeztek el a Klarisseumban és a bratislavai Teológiai Kar épületeiben. Összességében 40 000 kötetet szállítottak új helyre, köztük nagy számban őnyomatványokat és egyéb régi könyveket.”²⁵

Nem kétséges, hogy hasonló esetek másutt is előfordultak. Ugyanak-

kor az erőforrások illetően egyesítése néha hasznosnak bizonyult: jobb, ha a gyűjteményeket hivatásos könyvtárosok gondozzák, mintha gondozatlanul, magukra hagyva penészednek egy omladozó várban, vagy esetleg még ennél is mostohább sors vár rájuk. [...]

Az utóbbi években néhány eredeti helyéről eltávolított gyűjtemény viszszerült oda, ahonnan elvitték. Közvetlenül a háború után azonban elég pontatlan nyilvántartások készültek, úgyhogy ma már rendszerint nem lehet bizonyossággal megállapítani, melyik könyv melyik könyvtárból származik. De akadnak kivételek: noha a kassai dominikánusok könyvtárát, amelynek eredete a XIV. századra nyúlik vissza, és amelynek nagy része 1556-ban, majd 1846-ban tűzvésznek esett áldozatul, a csehszlovák kommunista rendszer 1950-ben kisajátította, a könyveknek legalább egy részét 1992-ben visszaadták a rendnek.

Nem mindegyik régi könyvtár volt ilyen szerencsés, mint ahogy azt a Moritz szász választófejedelem által 1543-ban alapított három híres iskola – Schulpforta, a grimmai St. Augustin és a meissen St. Afra – könyvtárainak sorsa is mutatja. A meissen könyvtár mintegy 14 500 régi könyvét 1943–44-ben biztonsági okokból a pincében helyezték el, sajnos épp a kazán mellett. 1944 októberében tűz ütött ki, amelyet vízzel oltottak el. 1946 elején a könyveket megvizsgálták, megtisztították a kosztól és penésztől, a szovjet hatóságok által betiltott műveket pedig eltávolították. 1948-ban az iskola megkaphatta a könyvek egy részét saját használatra (e könyveket, amelyeket egy új könyvtár alapítógyűjteményének szántak, azóta senki se látta), a fennmaradó körülbelül 8600 kötetet pedig a drezdai Szász Állami Könyvtárba és a Városi Könyvtárba szállították, bár végül az előbbi csak 2000, az utóbbi 1000 kötetre tartott közülük igényt. A maradékot felajánlották a régió egyéb könyvtárainak, de hogy melyik könyv hova került, arról nincsenek pontos adatok. Schulpfortában (itt tanult többek között Klopstock, Fichte, Nietzsche, a klasszika-filológus Wilamowitz-Moellendorf és a politikus Bethmann-Hollweg) a gyűjtemény kincseit – köztük Augustinus *Is-*

ten városáról című művének XII. századi kéziratát, háromszáz őnyomatványt, valamint Kopernikusz és Galilei első kiadású műveit – nagyrészt sikerült megővni az NDK-beli Kunst und Antiquitätenhandel GmbH pusztításaitól, amely cégnek festmények, szobrok, könyvek kemény valutáért történő eladásával kellett növelnie az állami bevételeket. Rudolf Konetzny könyvtáros fortélyos előrelátással a legritkább darabokat oda helyezte a könyvtárban, ahol senki sem kereste őket: az őnyomatványokat a vastag jogi kötetek közé, a ritka halotti beszédeket a természettudományos

25 ■ Miloš Kovačka tanulmánya: *Handbuch*, III. 4. 39. old..

26 ■ Bernt Ture von zur Mühlen: *Erhaltene and verschundene Fürstenschulbibliotheken in Anhalt and Sachsen. Gutenberg Jahrbuch*, 72. (1997) 342–47. old. A második világháború alatt a Bajor Állami Könyvtár igazgatója, Rudolf Buttman, hasonló megfontolásból, rendszeresen kiállításokat rendezett, hogy mindig legyen menetsége arra, mi-ért nem tette lehetővé Goebbel's propagandaminisztériuma számára a könyvtár szolgáltatásainak nem kifejezetten bibliofil célokra történő felhasználását. Lásd Franz Georg Kaltwasser: *Die Bibliothek als Museum: Von der Renaissance bis heute, dargestellt am Beispiel der Bayerischen Staatsbibliothek. In: Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen*, 38. k. Harrassowitz, Wiesbaden, 1999. 315–316. old.

27 ■ Von zur Mühlen: *i. m.* 345. old.

28 ■ Lásd Emir Zulević nyomasztó beszámolóját a bosznia-hercegovinai tudományos könyvtárak jelenlegi helyzetéről: *Die Lage des Bibliothekswesens in Bosnien-Herzegowina: Bücher teilen das Schicksal der Menschen. Gutenberg-Jahrbuch*, 71. (1996) 315–321. old.

29 ■ Nigel F. Palmer: *Zisterzienser und ihre Bücher: Die mittelalterliche Bibliotheksgeschichte von Kloster Eberbach im Rheingau unter-besonderer Berücksichtigung der in Oxford and London aufbewahrten Handschriften*. Schnell und Steiner, Regensburg, 1998.

30 ■ Klaus Vogel és Thomas Hays: *Die Bibliothek Konrad Peutingers*. In: Arnold (szerk.): *Bibliotheken und Bücher*, 113–128. old.

31 ■ Nikolaus Henke: *Bücher des Konrad Celtis*. In: Arnold (szerk.): *i. m.* 129–166. old.

32 ■ Monok István: *Private Bibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert*. In: Arnold (szerk.): *i. m.* 31–54. old.

33 ■ Kaltwasser: *Die Bibliothek als Museum*. 316. old. szerint kb. 400 000, a *Handbuch*, I. 10. 37. old. szerint kb. 500 000 kötet pusztult el az 1943. március 9–10-i bombatámadásban. A gyújtóbombák a Bajor Állami Könyvtár állományának közel negyedét megsemmisítették. Kaltwasser (*i. m.* 269. old.) közöl egy fotót, amelyen Friedrich von Gärtner építész és Johann Philipp von Lichtenhaler könyvtáros látható a könyvtár nagy lépcsőjének boltívfreskóján. A freskó, amelyen már láthatók az 1943-as első légitámadás nyomai, később teljesen elpusztult.

művek közé, a felbecsülhetetlen értékű iskolai tanrendeket a teológiai könyvek közé.²⁶ A grimmai könyvtárat elkerülték a háború vagy az azutáni időszak viharai, de később, nem tudni, kinek az utasítására, a gyűjteményt értékesítették: számos ritka könyvet adtak el, darabját két márkáért, volt, amit egyszerűen csak elloptak, a maradékot pedig (köztük, úgy tűnik, Philipp Melanchthon és más humanisták saját kezű leveleit) az 1960-as évek elején a golzerni papírmalomba vitték, és újrahasznosították.²⁷ Hogy mi történt az 1483-as Koberger-bibliával, Aldus 1495-ös *Arisztotelészével*, vagy az első német Terentius-fordítással (Strasbourg, 1499), senki sem tudja.

Azt viszont mindenki tudja, hogy a könyvek tömeges pusztítása még a berlini fal leomlását követő években sem szűnt meg. Gondoljunk csak a bukaresti könyvtárak lerombolására Ceaușescu bukása után! 1992-ben körülbelül 2 millió könyv égett el vagy sérült meg helyrehozhatatlanul Szarajevóban, ahol ugyanabban az évben, augusztus 25-én a Nemzeti Könyvtár – amely az Egyetemi Könyvtár is egyben – nagy részét szerb ágyútűz rombolta le. A könyvtár másfél millió kötetének (köztük mintegy 155 000 ritkaságnak és kéziratnak) csupán a tíz százalékát sikerült megmenteni, s az egész cédulakatalógus a lángok martaléka lett. Az egyetem többi könyvtárát is súlyos találatok érték: a természettudományi és matematikai karé pótolhatatlan kárt szenvedett, a politológiai kar könyvtárának fele semmisült meg, míg az általános, gépész- és villamosmérnöki kar, valamint a mezőgazdasági, az erdőgazdálkodási és a közlekedési fakultás teljes könyvvállományát elvesztette, és jó néhány szakintézet könyvtárával ugyanez történt. Tuzlában minden könyvtár sértetlenül vészelte át a háborút, Mostarban mindegyik elpusztult.²⁸ Az ehhez hasonló etnikai konfliktusok és rivalizálások, amelyek oly tragikus következményekkel jártak a volt Jugoszláviában az elmúlt években, természetesen nem példa nélküliek, és nem is hatnak újdonságként. A XIX. században például a magyar kormány eltüntette a szlovák nyelvű könyveket (*Handbuch*, III. 4. 33. old.). Az efféle intézkedések

szükségképp messzemenő következményekkel jártak a helyi kulturális és irodalmi életben.

[...]

Ahogy a régészeti leletként előkerült római kori melltű vagy középkori edény is csak a környezet kontextusában válik beszédessé, a könyveket is legjobb abban a gyűjteményi környezetben vizsgálni, amelyhez tartoznak. Kitartással, némi szerencsével és megfelelő erőforrások birtokában néha rekonstruálhatók a szétszóródott régi gyűjtemények, ha természetesen nem is, legalább gondolatban. Nigel Palmernak például különösen jól sikerült körvonalaznia az eberbachi cisztercita könyvtár történetét az oxfordi Bodleian Library és a londoni British Library gyűjteményébe került eberbachi kéziratok alapján.²⁹ Klaus Vogel és Thomas Haye jelenleg próbálkozik Konrad Peutinger (1465–1547) augsburgi humanista 2150 kötetet, köztük 190 kéziratot is tartalmazó, kétszáz éven át egyben tartott, s csak az augsburgi jezsuita kolégium 1770-es évekbeli bezárása után szétszóródott könyvtárának rekonstruálásával és elemzésével. Vállalkozásuknak kedvez, hogy fennmaradtak a XVI. századi katalógusok és leltárkönyvek: több száz nyomtatott könyvet már sikerrel azonosítottak az augsburgi Staats- und Stadtbibliothekben, valamint mintegy 115 kéziratot Augsburgban, Münchenben, Stuttgartban, Londonban, Rómában, Göttingenben és egyebütt.³⁰ Ezzel szemben a David Friedrich Strauss által a német őshumanistának nevezett Konrad Celtis (1459–1508) gyűjteményének sikeres rekonstruálására nincs sok esély: Celtis a bécsi egyetemre hagyományozta könyvtárát, amely mára olyannyira szétszóródott (Gyulafehérvár, Oxford, Párizs, Olomouc), hogy ez idáig csak harminchárom sikerült fellelni közülük, melyek egyike a jelenleg Gyulafehérváron őrzött 1488-as firenzei kiadású *Homérosz* – 1504-ben Celtis ezt használta előadásaihoz, amelyek német földön a legelső Homérosz-kollokviumok voltak.³¹ A könyvtártörténészek számára az efféle kutatásra még tág tér nyílik. Monok István például felhívja a figyelmet arra, hogy mintegy 1500, a magyarországi ma-

gánkönyvtárakkal – tudósok, mágna-sok, nemesek, katolikus főpapok, protestáns lelkészek és közönséges polgárok könyvtárával – kapcsolatos könyvlista maradt fenn az 1526 és 1750 közötti időszakból.³²

Talán a legfájóbb az egyedi példányok elkallódása. Jelenleg, talán penitencia gyanánt, a Német-római Birodalom korszorús költőivel foglalkozom. A téma eleve melankóliára készítet: a több száz költő többségének, aki a *Poeta laureatus caesareus* büszke címet viselte 1355 és 1804 között, ma már nemcsak a neve merült feledésbe, de sok esetben egyetlen emlékművük – a műveik – is elveszett. A müncheni Bajor Állami Könyvtárban az 1851 előtti kiadványok katalógusában több címnél is a *nicht mehr vorhanden*, „már nincs meg” bejegyzés olvasható – ami eufemisztikus megfogalmazása annak, ami a British Múzeum Könyvtárának régebbi kölcsönzőcéduláin nyersebben így szerepelt: „ellenséges bombatalálat pusztította el”. A müncheni légitámadások során megsemmisült 400 000 (vagy még több) könyv között ott volt a XVI. századi humanista költészet jó néhány olyan ritkasága is, amit ma nagyon szeretnék látni.³³

Természetesen nem várható el, hogy mindent örökre megőrizzünk. A fejlődés néha nem megy romlás nélkül, ami sajnálatos, és a prioritásokat tekintve sincs egyetértés. 2000. november 29-én a brit alsóházban egy képviselő a Wembley stadion helyébe épülő új futballstadion kapcsán „kulturális vandalizmusnak” nevezte a régi stadion híres iktornyának lebontását. Ugyanez a vád hangzott el, amikor néhány évvel ezelőtt kiköltöztették a British Libraryt a British Museum Sir Anthony Panizzi építette híres kerek olvasóterméből. Ennél azonban könnyűszerrel találni sokkal rosszabb példákat. Az utóbbi idők egyik legmegdöbbentőbb esete Zeugmával, egy gazdag, de ez idáig teljesen feltáratlan görög-római várossal kapcsolatos. Ezt a Kelet-Törökországban, az Eufrátesz partján fekvő várost, amelyet szinte teljesen betemetett az évszázadok alatt lerakódó, iszapos hordalék, most mindörökre eltemették. Francia és török régészek egyetlen kétségbeesett

ásatási próbálkozással feltártak még egy villát, ahol a nagyszerű mozaikon kívül megtalálták a még mindig káprázatos festményekkel gazdagon díszített eredeti gipszfallakat is. Sajnos a gazdasági érdek és az archeológia érdekei ritkán esnek egybe, és bár néhány kincset gyorsan kimentettek, e gazdag ásatási helyszín, az egész ókori város örökre eltűnt a Törökország legnagyobb vízerőműve gátjával felduzzasztott több millió tonna víz alatt. Bár az erőmű milliók számára termel majd áramot, a vízzel pedig öntözni lehet a földeket, a kulturális tragédia nyilvánvaló. Miért van az, hogy a régészeket mindig csak akkor hívják, amikor a bulldózerek motorját már beindították?

A könyvtárainkban is hasonló a helyzet, a „felesleges könyvek” kiselejtezését inkább a vezetés rövid távú, semmint a tudományosság hosszú távú érdekei diktálják. Noha bolondság lenne tagadni, hogy a helyszűke és a könyvek és iratok álagromlása időnként elkerülhetetlené teszi a selejtezést, az állomány „kigyomlálása” általában a pillanatnyi igényeket veszi figyelembe, és nem *sub specie aeternitatis* történik. Hány olyan középkori kéziratot semmisítettek már meg, amelyért ma a tudósok mindent megadnának? Könyvtárainkban jó néhány régi kötet tanúskodik arról, hogy a feleslegesnek ítélt kéziratokat miként használták fel a könyvek kötésének megerősítéséhez. A XV. század elején, Konstantinápolyban füstölt halat csomagoltak a görög kéziratokba. 1695-ben a XII. század második felében élt költő, Hartmann von Aue *Der-Arme Heinrich* című művének XIII. századi kéziratával tömködték be a bajorországi Benediktbeuern templomi orgonasípjainak lyukait, és még az 1820-as évek végén is előfordult, hogy az innsbrucki egyetemi könyvtárból származó pergamen kéziratokból játékdobokat készítettek.³⁴

[...]

Nagyrészt a gyűjtők érdeklődésének és előrelátásának köszönhető, hogy sok ritkaság egyáltalán fennmaradt. Charles Burney a British Museumra hagyta 700 kötetes angol újságygyűjteményét, s ez vezetett el a Newspaper Library létrehozásához.

Németországban Karl Hartwig Gregor von Meusebach (1781–1847) mintegy 35 000 darabos, Friedrich Zarncke kifejezésével „irodalmi maradék”-gyűjteményét régi ponyvakiadványok, daloskönyvek, pamfletek s hasonlóak alkották. 1850-ben a berlini Királyi Könyvtár 40 700 tallérért megvásárolta Meusebach gyűjteményét, teljesítve Bettina von Arnim és Ludwig Uhland kívánságát, hogy őrizték meg az utókornak. Az anyag jelentős része ma a berlini könyvek között van Krakkóban.

A könyveknek és könyvtáraknak az elmúlt században, sőt évezredben kijutott sanyarú sors ismeretében mindenképp örülnünk kell a mikrofilm, az elektronikus forradalom, a digitalizáció, az adatbázisok, a számítógépes hálózatok és az információs szupersztráda nyújtotta előnyöknek. A technológiai fejlődésnek köszönhetően a könyvtári gyűjtemények kevésbé sérülékenyek, mint egykor. De ezek a modern megoldások csak első ránézésre tűnnek csodaszernek. Elméletileg már rendelkezésünkre áll az a technológia, amelynek segítségével a világ teljes dokumentum-öröksége részleteiben is hozzáférhetővé tehető, és megjeleníthető egy számítógép-képernyőn, a digitalizált teljes szövegek azonban még nem elérhetők, és lehet, hogy soha nem is lesznek azok. Ha igaz az, hogy gyors ütemben bontakozik ki (legalábbis a tudósok körében) egy olyan kultúra, amely szerint az, *ami nincs az interneten, nem is létezik*, akkor a történelmi jelentőségű könyvgyűjteményekre valójában sötét jövő vár: a múlt „ócskaságait” szép csendben bezúzhatják. Bizonyos körökben már nagy sietséggel szabadulnak meg az elsődleges nyomtatott anyagtól, és támaszkodnak az új technológiára. Nem árt emlékeztetni rá, hogy míg az ötszáz éve nyomtatott könyveket és az ezer éve vagy még régebben írt kéziratokat még mindig el tudjuk olvasni, a modern technológia oly

gyors ütemben változik, hogy mára a nem egészen egy évtizeddel ezelőtt még mindenütt használt számítógépes adathordozók bizonyos típusai már elolvashatatlanok, mivel a megfelelő lemez meghajtók már nem beszerezhetőek. Ugyanez a helyzet a régi viaszhengerek, a 78-as és 45-ös fordulatszámú gramofonlemezek, a hanglemezek és az elavult magnószalagok estében is, és nemsokára új szerkesztő válthatja fel a CD-ket is.

E folyóirat egy korábbi számában G. Thomas Tanselle provokatív című – *A könyvégetés legújabb formái* – cikkében kárhóztatta azt a széles körben elterjedt gyakorlatot, hogy az eredeti kiadványt megsemmisítik, miután szövegét átmásolták egy másik adathordozóra: „Könyvek ezreit semmisítették meg, és a közeljövőben könyvek millióira várhat ugyanez a sors. Ami *igazán* megdöbbentő ebben a pusztításban, az az, hogy megfontolt, tervszerű döntések eredménye. A múltbeli könyvégetések eltörpülnek a jelenlegi kilátásokhoz képest.”³⁵

A modern technológiai megoldások hasznossága tagadhatatlan – Fabian *Handbuchja* is nyerhetett volna velük (a négykötetes általános tárgymutató enyhén szólva farszto módja a hivatkozások keresésének) –, de Tanselle jogosan bírálja azokat a tévúton járó könyvtárosokat, akik azt hiszik, hogy az elektronikus technológia kényelme az eredeti könyveket feleslegessé teszi. A modern adathordozókhoz igazodva újrafarmázott szöveg nem helyettesítheti az eredeti könyvet, amely többet és mást is mond, mint a benne foglalt szöveg. Tanselle szavaival: „Az elemző bibliográfusok már legalább egy évszázada fejtegetik, hogy a könyvelőállítás eljárásai miként hatnak a könyvek szövegére, s hogy ezen eljárások (az alkalmazott papírfajta, az ívek struktúrája, a lapok kicserélése) nyoma csak az eredetiben van meg, de semmilyen másolatban nem lelhető fel.”³⁶

A szövegek áttétele egy modern médiumba egy sor olyan bibliográfiai információ (a papír minősége és mérete, a szövegtükör, a betűk stílusa és mérete, a kötés anyaga és formája) elvesztésével jár, amely lényeges lehet a kiadástörténet és a szövegbe-

36 ■ *Uo.* 174. old.

37 ■ *Uo.* 175. old.

38 ■ Rudolf Schenda: *Volk ohne Buch*. V. Klostermann, Frankfurt am Main, 1970. 276. old.

39 ■ Manfred Schneider: *Der Barbar: Endzeitstimmung und Kulturrecycling*. C. Hanser, München, 1997.

fogadás értelmezésében. A más formátumba való átültetés felér egy régészeti lelet eltávolításával rétegtani környezetéből. Az újragépelés, ha lehet, még több lényeges jellemzőjétől fosztja meg az eredeti szöveget. Úgy hírlík, a Grimm testvérek harminckét kötetes nagy német szótárát (1854–1960) újragépelik, hogy elektronikusan is elérhető legyen. Kétségtelen, hogy ez a vállalkozás felbecsülhetetlen segítség a tudományos kutatóknak, hiszen gyors keresést tesz lehetővé; ugyanakkor eltünteti az eredeti mű mindazon tipográfiai sajátosságait, amelyek néhány korai kritikust úgy meghökkenetettek, sőt elborzasztottak az 1850-es években: például az általuk megvetett, jellegtelen antikva betűket a korábbi német szótárakban megszokott gót betűk helyett. Tanselle joggal sürgeti, hogy „tudatosítsuk, milyen szorosan összefügg a könyvek anyagi és szellemi vonatkozása”, ha minél több embert szeretnénk meggyőzni arról, hogy a könyveket eredeti formájukban kell megőrizni.³⁷

Tanselle megjegyzi, hogy az amerikai National Endowment for the Humanities (Nemzeti Humántudományos Alapítvány) 1993. február 24-i sajtóközleménye szerint Amerikában 80 millió könyv „veszélyeztetett”. Ugyanez a helyzet másutt is, különösen Nagy-Britanniában. A *Times Literary Supplement* 2000. augusztus 18-i számában *Vandals of Colindale* címmel megjelent cikkében H. R. Woudhuysen felhívja a figyelmet Nicholson Bakernek a *New Yorker* 2000. július 24-i számában közölt *Deadline* című írására, amelyben a szerző riadót fúj, s tudatja a nagyközönséggel, hogy a British Library csendben megkezdte bizonyos újságok – mikrofilmre rögzítésük utáni – selejtezését, noha ez ellentétes az 1972. évi brit könyvtártörvény azon rendelkezésével, miszerint a könyvtári anyagok selejtezésére vonatkozó döntések meghozatalakor figyelembe kell venni a „kutatók érdekeit” (2. sz. 4c). Baker 60 000 db 1850 utáni tengerentúli újságot említ (köztük több ezer amerikai újságot), amely ebbe a kategóriába esne. Woudhuysen szerint „Az igazgatóság érdekeinek leginkább a mikrofilmes tárolás felel

meg, ami viszont ellentétes a kutatók érdekeivel. Kíváncsi vagyok, mit érezhetnek a selejtezéssel megbízott könyvtárosok.” Woudhuysen azzal az elképesztő hírrel fejezi be cikkét, hogy a British Library nemrég elismerte: anélkül, hogy erről bárki is értesült volna, 1989-ben megszabadult 80 000 „alacsony kihasználtságú” könyvtől, amelyek állítólag európai és amerikai kormányzati publikációk voltak. Vajon mikor kerül sor – kérdezhetnénk – a többi „alacsony kihasználtságú” könyv selejtezésére?

[...]

Nyilvánvaló, hogy a legsürgősebb feladat a fennmaradt könyvek megfelelő regisztrálása, mintegy a könyvek leletmentő archeológiájaként. Az utóbbi években könyv alakban, illetve elektronikus formátumban temérdek katalógus vált hozzáférhetővé, mégis annyi minden rejtőzködik még – s tűnhet el örökre, ha nem vagyunk eléggé éberek. Rudolf Schenda például egyszer felhívta a figyelmet több mint 100 000 teljesen ismeretlen XVIII. század végi – XIX. századi füzetre és ponyvakönyvre a párizsi Bibliothèque Nationale-ban. Ez a gyűjtemény nyilvánvalóan számot tarthat a bibliográfusok és irodalomszociológusok érdeklődésére.³⁸ Az edinburgh-i Skót Nemzeti Könyvtár Dieterichs gyűjteményében korai disszertációk ezrei hevernek jórészt katalógizálatlanul, noha fontos, de eddig kikapnázatlan forrásai nemcsak az eszmetörténetnek, de az egyetem- és könyvkiadás-történetnek és az életrajzoknak is. Fabian *Handbuchjának* egyik legfőbb érdeme, hogy oly sok ilyen, szerte Európában megtalálható, nagyrészt ismeretlen és még feltáratlan gyűjteményre hívja fel a figyelmet. Ezek is a múlt örökségéhez tartoznak, és – ahogy Tanselle hangsúlyozta – nem elég a szövegeket megőrizni, a nyomtatványokat is meg kell menteni.

A kulturális vandalizmus soha nem fog megszűnni (Manfred Schneider szerint a barbárság az emberi állapot velejárója),³⁹ de ez még nem ok az önelégültségre. Edmund Burke mondanása, hogy a gonosz győzelméhez már az is elég, ha a jók semmit sem tesznek, a politikát kivéve, kétségtelesen minden kontextusban megállja a

helyét. Fabian *Handbuchja* mintegy a történelem figyelmeztetése.

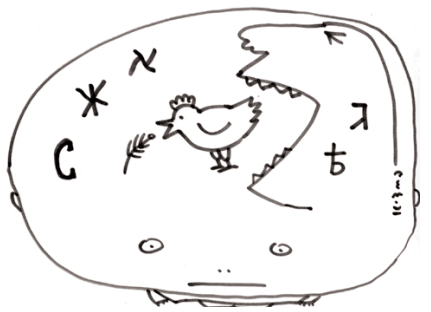
„Mindennek rendelt ideje van” – mondja a Prédikátor, azt azonban egyelőre még nem tudjuk, hogy a mi időnkre mi rendeltetett. Reménykedjünk benne, hogy nem a barbárság, nem a belső és külső vandalizmus különböző formái.

JOHN L. FLOOD

Fordította: Baticz Attila

A FORRADALOM VÉGE

Noam Chomsky: *New Horizons in the Study of Language and Mind* Cambridge University Press, 230 old.

Im már csaknem három évtizede, hogy éppen ugyanitt beszámoltam a nyelvtudomány egy meglepő fejleményéről, melyet „Chomsky lingvisztikai forradalmának” neveztem.¹ Ennyi idő után illőnek látszik, hogy számot adjak e forradalom eredményeiről. Jelen írásom nem a teljesség igényével készült, és nem is készültetett, hiszen a feladat méltó teljesítése az enyémnél behatóbb ismeretét kívánná annak, ami a lingvisztikában az utóbbi években történt, és minden bizonytalannál is, amit Chomsky új könyve bemutat. De annyit megkockáztathatunk: az eredeti manifesztumok célkitűzései alapján ítélve a forradalom kudarcot vallott. Lehet, hogy valami más sikerült – vagy még sikerülhet –, de az egykori forradalom céljai időközben megváltoztak, bizonyos értelemben fel

■ John R. Searle: End of the Revolution, *The New York Review of Books*, 2002. február 28. 33–36. old.

1 ■ *The New York Review*, 1972. június 29.

is adták őket. Chomsky, gondolom, azt mondaná erre, hogy ez nem bizonyítja az eredeti elképzelés kudarcát, csupán a célok újradefiniálását jelenti, ami viszont általában jellemző a tudományos kutatási folyamatra, mely az újabb felfedezésekhez igazodva definiálja újra céljait.

1

A forradalmi kutatási terv az volt, hogy minden természetes nyelv esetében ki kell dolgozni azokat a szintaktikai szabályokat, amelyek képesek az adott nyelv valamennyi mondatának „generálására”. A szabályok abban az értelemben hozhatják létre, a szabályok által generálni a szóban forgó nyelv végtelen számú mondatát, hogy bármely, a szabályokat követő beszélő – akár egy gép is – mondatokat állít elő ezen a nyelven, és ha a szabályok teljes készlete rendelkezésre áll, akkor a nyelv potenciálisan végtelen számú mondatát hozhatja létre. A szabályok nem szorulnak értelmezésre és nem korlátozódnak minták generálására. Mechanikusan alkalmazva, az adott nyelv végtelen számú mondatát képesek generálni.

Akkoriban a szintaxist tekintették a nyelvészet leglényegesebb részének, és a terv megvalósításától azt várták, hogy a lingvisztikát „szigorú” tudománnyá tegye. A „grammatika” a nyelvészek szakmai meghatározása szerint a nyelvről alkotott elmélet; az ilyen elméleteket „generatív grammatikáknak” nevezték. Íme az angol nyelv néhány szabálya a teljesség és rendszeresség igénye nélkül: mondatot (sentence, „S”) állíthatunk elő egy névszói csoport (noun phrase, „NP”) és egy igei csoport (verb phrase, „VP”) összekapcsolásával; igei csoportot képezhetünk egy ige (verb, „V”) és egy névszói csoport, névszói csoportot pedig egy névelő (determiner, „Det”) és egy főnév (noun, „N”) kombinációjával: főnév például a „woman”, „man”, „ball”, „chair”, ige a „see”, „hit”, „throw”, névelő a „the” vagy „a”. E szabályokat az elmélet formálisan olyan utasítások soraként ábrázolja, amelyeket követve a „bal oldalon” feltüntetett szimbólumok a „jobb oldalon” látható alakra írhatók át, imígyen:

S = NP + VP
 VP = V + NP
 NP = Det + N
 N = man, woman, ball, ...
 V = hit, see, throw, ...
 Det = a, the, ...

Az angol grammatikának már ez a csekély töredéke is alkalmas arra, hogy olyan mondatokat generáljunk, mint például:

The man hit the ball.

(A férfi elütötte a labdát / beleütött a labdába.)

E szabályokat olykor „átírási szabályoknak” (rewrite rules) vagy „csoportszerkezeti szabályoknak” (phrase structure rules) nevezzük, mivel ezek határozzák meg, milyen elemi csoportokból épül fel a mondat. Chomsky érvelése szerint ezek a szabályok nem képesek számot adni a ténylegesen létező emberi nyelvek komplexitásáról, például az angoléról, mivel bizonyos mondatok azt igénylik, hogy az adott szabály ne csupán formájánál fogva legyen egy nyelvi elemre alkalmazható, hanem aszerint is, miként nyerte el aktuális formáját, azaz származástörténeténél fogva is. Például a következő mondat esetében a mondat egésze szintaktikailag a szavak egyértelműsége ellenére is kétértelmű:

The chicken is ready to eat.

E mondat jelentése attól függ, hogy a „csirke” az „evés” alanya-e avagy a tárgya, vagyis a mondat éppannyira jelentheti azt, hogy a csirke arra kész, hogy valamit fogyasszon, mint azt, hogy arra kész, hogy valaki/valami őt fogyassza el. Erről a kétértelműségről úgy adhatunk számot – érvel Chomsky –, ha feltételezzük, hogy ez a mondat két mögöttes (underlying) mondat felszíni kifejezése. Olyan szabályok alkalmazásának eredményeképpen jött létre, melyek két különböző mögöttes avagy mélystruktúrát transzformálnak. E szabályokat transzformációs szabályoknak hívják, s a szükségességük mellett érvelő Chomsky-féle generatív grammatikát ezért gyakran nevezik transzformációs grammatikának is. Az elmélet klasszikus változataiban a csoportszerkezeti szabályok határozzák meg

a mondat jelentéshordozó mélystruktúráját; a transzformációs szabályok pedig felszíni struktúrákká alakítják a mélystruktúrát, olyasmivé, ami kimondható. A fenti „csirkés” példa esetében egy felszíni struktúra – az idézett mondat – mögött két mélystruktúra húzódik meg, melyek közül az egyik aktív, a másik passzív.

Szó, ami szó, szépséges teória volt. Az a törekvés azonban, hogy egy sor olyan szabályhoz jussunk, ami alkalmas egy természetes nyelv mondatainak hiánytalan és kizárólagos generálására, kudarcot vallott. Miért? Nem tudom, bár nem mondom le arról, hogy a továbbiakban valamiféle magyarázatot keressek rá. Kívülről tekintve azonban a kudarc szembeötlő jele, hogy későbbi munkáiban Chomsky még a látszólag legbiztosabban megalapozott szabályokat, így például az aktív mondatok passzívvá alakításának szabályát is nyugodt szívvel feláldozta. Akkoriban úgy tűnt, hogy a „John loves Mary” és „Mary is loved by John” mondatok közti kapcsolatot elegánsan magyarázza egy olyan transzformációs szabály, amely az előbbit az utóbbivá alakítja át, de ezt manapság már senki sem fogadja el.

Az elmélet korai korszakának másik jellemző vonása az a meggyőződés volt, hogy az emberi lények egy velük született agyi képességnek köszönhetően képesek a természetes emberi nyelvek elsajátítására. Ez a hagyományos nézet – amely legalább a XVII. századig visszavezethető – megkerülhetetlennek látszott, tekintve, hogy egy normális gyermek még akkor is képes igen korán elsajátítani e feltűnően komplex szabályrendszert, ha nem részesült rendszeres oktatásban, és környezetétől is csupán szegényes, sőt elégtelen ösztönzést kapott. A kisgyermek általában formális tanítás nélkül is magas szintű nyelvismeretre tesznek szert, még akkor is, ha az általuk hallott nyelvi megnyilvánulások köre korlátozott és azok gyakorta megszegik a nyelvi szabályokat.

Ezzel a „veleszületettség” hipotézissel szemben (Chomsky mindig is ellenkezett a terminust, bár szerintem mindmáig indokolt a használata) hagyományosan azt az ellenvetést szokták

megfogalmazni, hogy a nyelvek túl változatosak ahhoz, hogy egy egyszerű agyi mechanizmussal magyarázhasuk működésüket. Chomsky ezt azzal hátrította el, hogy a nyelvek felszíni gazdagsága egy mögöttes struktúrán alapul, ami minden emberi nyelvben közös. Ezt a közös struktúrát a szerző szerint egy Egyetemes Grammatika („Universal Grammar”, „UG”) velünk született szabályai alkotják. A velünk született agyi mechanizmus, amely képessé tesz bennünket a nyelvtanulásra, magába foglalja az UG szabályait, ezek a szabályok viszont Chomsky szerint nem olyanok, hogy a nyelv elsajátítása vagy használata során tudatosan követhetnénk őket. Úgy vélem, a kutatási program feladásának hivatalos indoka az volt, hogy a különböző nyelvek különböző szabályrendszereinek pusztá komplexitásától eltekintve is nehéz volt összhangba hozni azzal az elképzeléssel, hogy e szabályrendszerek valójában csupán variációk a mögöttük meghúzódó egyetlen szabálysorra, az UG szabályaira.

Aligha meglepő, hogy sokan támadták Chomsky felvetéseit. Én a magam részéről azzal érveltem, hogy azt a veleszületett mechanizmust, amely képessé tesz egy gyereket a nyelv elsajátítására, nem „alkothatják” szabályok, egy ilyen mechanizmus nem épülhet fel szabályokból. Ilyen egyetemes nyelvi szabályok ugyanis – Chomsky állításával szemben – nem léteznek. Ellenérveim kifejtésére többféle alapot is találtam, melyek közül a legfontosabb az, hogy egyszerűen értelmetlen olyan szabályhalmazokat feltételezni, amelyeket netán senki sem képes tudatosan követni – amit tudatosan nem lehet követni, azt nem tudatosan sem lehet követni. Továbbá azzal érveltem, hogy éppen mert a mechanizmus velünk született és automatikusan alkalmazzuk, nem mondhatjuk, hogy alkalmazását szabályok irányítják; minél inkább velünk születettnek és automatikusan működőnek tartjuk, annál semmitmondóbb azt feltételezni, hogy szabályok irányította magatartás működteti. Semmi sem szól olyan szabályok feltételezése mellett – írtam –, amelyek olyannyira mélyen el vannak temetve

a tudattalan agyi folyamatok közegeiben, hogy tudatosan egyáltalán nem is lehet követni őket.

Miként egy gyerek nem követi az „Egyetemes Vizuális Grammatika” szabályát, amely tiltaná, hogy lássa az elektromágneses spektrum infravörös és ibolyántúli mezőit, úgy nem követi az „Egyetemes Nyelvészeti Grammatika” szabályait sem, mely tiltaná bizonyos nyelvek elsajátításának lehetőségét, másokét viszont nem. A látás és a nyelvhasználat lehetőségei már beépültek az agy és az idegrendszer más részeinek struktúrájába. Chomsky több helyütt is megpróbált válaszolni érveimre, egyebek közt az itt bírált könyvben is. Az Egyetemes Grammatika esetében azonban feladta azt az elképzelést, hogy vannak egyetemes grammatikai szabályok.

A közelmúltban megjelent könyvében, de más írásaiban is (különösen a *The Minimalist Program* címűben²), Chomsky a következő, minden eddiginél radikálisabb nyelvfelfogást fejt ki: A gyermek valóban veleszületett nyelvi képességgel rendelkezik, ami azonban nem szabályokból épül fel, hanem egyfajta agyi szerv, mely bizonyos elvek szerint működik. Ezt a szervet már nem úgy képzelem el, mint a nyelv elsajátítására szolgáló készüléket, mivel az nem elsajátítja, hanem – így pontosabb – megfelelő környezetben létrehozza a lehetséges emberi nyelveket. Mint írja: „A nyelv készségét kezdeti állapotában egy kapcsolótáblával összekötött, rögzített hálózatként gondolhatjuk el: a hálózatot a nyelvi princípiumok alkotják, a kapcsolóállások pedig azok az opciók, amelyek között a gyakorlat dönt. Ha a kapcsolókat egyik irányba fordítjuk, a szuahéli nyelvhez jutunk, ha egy másikba, akkor a japánhoz. Minden lehetséges emberi nyelvet a kapcsolók egy bizonyos állásával – a technika nyelvén kifejezve: a paraméterek egy bizonyos együttállásával – azonosíthatunk. *Ha a kutatási programot sikerül megvalósítani, úgy képesek leszünk a szuahéli nyelvet a szó szoros értelmében levezetni az egyik általunk választott beállításból, a japánt egy másikkól, és így tovább, az emberek által elsajátítható nyelvek teljes sorát.*” (Kiemelés tőlem.)

E felfogás szerint minden emberi nyelv lehetősége már a születés előtt adva van az emberi agyban. A gyermek nem megtanul angolul, franciául vagy kínaiul, hanem az angol nyelvről szerzett tapasztalatai az angolra állítják a kapcsolókat, s ennek eredménye az angol. A nyelveket se nem tanuljuk, se nem elsajátítjuk, hanem ilyen értelemben már születéskor ott vannak az „agyban/elmében”.

De akkor mi a helyzet a grammatikai szabályokkal? Chomsky szerint: „Az »elvek és paraméterek«-megközelítés – ahogy ezt nevezték – mindeztől tagadta a szabály és a grammatikai szerkezet fogalmát: nincsenek szabályok arra, hogyan kell vonatkozó mellékmondatokat képezni a hindi, igei csoportokat a szuahéli, vagy szenvedő szerkezeteket a japán nyelvben stb. A jól ismert nyelvtani szerkezeteket rendszertani célokat szolgáló mesterséges konstrukcióknak kell tekintenünk, melyek informális leírások készítésére netán használhatók, de elméleti érvényük nincs. Hasonló a státusuk, mint a »szárazföldi emlősé« vagy »házi kisállaté«.”

A fentiekből kibontakozó átfogó nyelvfelfogás röviden a következő: a nyelv lexikonból (vagyis olyan elemek készletéből, mint a szavak) és egy sor olyan eljárásból áll, amely bizonyos elemeket megfeleltet egymásnak; ezeket számítási vagy komputációs eljárásoknak (a set of computational procedures) nevezzük. A számítási eljárások a lexikai elemekből kiinduló szálakat – amelyek egyik irányban egy hangrendszerben, másik irányban pedig egy jelentésrendszerben végződnek – megfeleltetik egymásnak. Maguk az eljárások azonban nem reprezentálnak semmit, merőben formális és szintaktikai jellegűek. Mint Chomsky írja: „A számítási eljárás a lexikai választások sorát megfelelteti az egymással párt alkotó szimbolikus objektumoknak. [...] Ezeknek a szimbolikus objektumoknak az elemeit »fonetikai«, illetve »szemantikai« jellemzőknek nevezhetjük, és továbbra sem szabad megfélekednünk arról, hogy mindez tiszta szintaxis, és teljességgel annak határain belül marad.”

Chomsky nem győzi ugyan hangsúlyozni, hogy az „elvek és paramé-

2 ■ MIT Press, 1995.

terek"-megközelítés csupán kísérleti stádiumban lévő kutatási elképzelés, nem pedig elfogadott eredmény, mindazonáltal elég világos, hogy már ő is belátta: a harmincöt évvel ezelőtt kidolgozott eredeti elképzelés megbukott. Hosszú éveken át hangoztatta, hogy a nyelv tanulmányozása azért érdekes, mert „ablakot nyit az elme működésére”, és ennek révén azonosíthatjuk az elme számos vonását, megannyi tulajdonságát. Egyik kedvenc mondása volt, hogy az elme „struktúrafüggő” szabályokat használ, mint amilyenek például a fentebb ismertetett transzformációs szabályok.³ Mára mindezt feladta. Most a nyelv specifikus képesség általános mentális implikációk nélkül; nincsenek szabályok, ennél fogva struktúrafüggő szabályok sincsenek. A szó fontos értelmében tulajdonképpen nyelvek sincsenek. Amivel mindnyájan rendelkezünk, azt „én-nyelvnek” („I-language”) nevezi, ahol is az „én” annyit jelent, hogy belső, individuális és intenzionális.⁴ Egy pártatlan tudós – Chomsky gondolat kísérletében: „a Marsról a Földre szállt tudós” – „indokoltan juthatna arra a következtetésre, hogy csak egyetlen emberi nyelv létezik, amelyen belül csupán marginális különbségek vannak”.

És mi a helyzet a szavakkal és jelentésükkel? Chomsky így spekulál: talán a lehetséges fogalmak összessége is benne van az agyban, és amit egy szó jelentése megtanulásának nevezünk, az valójában egy fogalom elnevezésének a megtanulása, a fogalommal viszont mindig is rendelkezünk. „Bármennyire meglepően hangozhat is az a következtetés, hogy a természet egy velünk született fogalmkészlettel látott el bennünket, és a gyermeknek nincs más feladata, mint hogy rátaláljon azokra a címkékre, amelyeken a fogalmak neve áll, az empirikus tények ismeretében úgy tűnik, hogy nincs sok egyéb lehetőség.” E felfogás alapján – hogy csak két, Chomsky által tárgyalt példát idézzek – minden gyermek, aki valaha is élt, már születésekor rendelkező többek között a „bürokrata” és a „karburátor” fogalmával, még a húszézer évvel ezelőtti barlanglakók gyermeke is, és azóta is mindnyájan rendelkezünk ezekkel a fogalmakkal,

még akkor is, ha a karburátort sohasem találták volna fel, és bürokraták sem léteztek volna soha. Hogy ennek az állításnak merő valószínűtlenségét ellensúlyozza, Chomsky előszeretettel hivatkozik az immunrendszer példájára. Ha a természet azzal a képességgel ruházott fel bennünket, hogy az antitestek tömegét állítsuk elő – szó szerint millió és millió antitestet –, sőt olyan antitesteket, amelyek a mestersegesen szintetizált antigéneknek is képesek ellenállni, miért ne rendelkezhetnénk a velünk született fogalmak hatalmas tárházával, miért ne lehetne kész fogalmunk bármely elképzelhető szóra, amit csak kitalálhatunk? E nézet szerint a nyelv egyetlen olyan része, amely elraktározott konvencióktól függ, a hangkészlet: azok a hangok, amelyekből a velünk született fogalmak címkézésére használt szavak állnak.

2

Úgy látom, hogy azokat, akik a nyelvtudományt komolyan veszik, mindez sokkal inkább nyugtalanítja, mint Chomskyt. Éveken át hangoztatta, hogy mindent elsősorú erejű bizonyítékunk van rá: akik egy nyelvet beszélnek, bizonyos típusú szabályokat követnek, és még afelől is bizonyosak lehetünk, hogy melyek ezek a szabályok. Nos, hová is tűntek ezek a bizonyítékok? Ha a szabályokat mind elvetettük, ugyan mit bizonyított ez a „bizonyíték”?

Induljunk ki Chomsky ötletéből: egy pártatlan tudós érkezik a Marsról a Földre, és megállapítja, hogy az általunk beszélt nyelvek „természettudományos” vizsgálat tárgyát alkotják. Azért képzeljük el egy marslakót – mondja –, hogy megszabaduljunk

minden helyi előítéletünktől. A tudós azt fogja megállapítani, hogy mindnyájan ugyanazt a nyelvet beszéljük, eltekintve néhány „marginális különbségtől”, és hogy az én-nyelv a maga variációival olyan probléma, amely alkalmas arra, hogy természettudományos vizsgálat tárgya legyen. Meggyőzően hangzik-e ez a számunkra? Ami engem illet, számomra nem. Először is, minden tudósnak megvan a maga saját nyelve. Ha nincs nyelv, nincs tudomány. Ennél fogva a tudós első dolga az lesz, hogy a mi nyelveinket a sajátjával összevessze: mennyire hasonlítanak a marsbélire, és miben különböznek tőle? Ezt csak egyféleképpen tudom elképzelni: úgy, hogy a tudós először kiválaszt egyet az általunk beszélt nyelvek közül, mondjuk az angolt, és megtanulja. Ennek során úgy jár el, mint bárki más, akár tudós, akár nem: kiókumlálja, hogyan fordítsa le a maga kifejezéseit angolra, és az angolokat az ő marsbéli nyelvére.

Tételezzük fel, olyan tehetséges, hogy rövidesen kétnyelvű lesz. Ekkor viszont egy figyelemre méltó ténnyel szembesül. Nevezetesen azzal, hogy angoltudása alig van hasznára, amikor épp egynyelvű finn beszélgetőpartnerekkel találkozik. Adott esetben például rá kell jönnie, hogy ezt az egyszavas finn mondatot: „Jukoksenteliskohan” – amennyiben helyes kiejtésben hallotta – a következőképpen kell angolra fordítania: „I wonder if I should run around a little bit without a particular destination” („Azon tűnődöm, ne futkározzam-e egy kicsit”). Ahhoz, hogy megtanuljon finnül, az egésztest elől kell kezdenie. És ugyanez a folyamat ismétlődik, ha arabul, szuahéliül vagy japánul próbál beszélgetni. Valóban egyetlen nyelv létezne a Földön? Hősiünk tapasztalata szerint a válasz: nem.

Ami még rosszabb, be kell, hogy lássa, a nyelv nem a „természettudomány” tárgya, és nem is lehet az. Bármennyire elnagyolt is az úgynevezett „természet”-tudományok és a „társadalom”-tudományok megkülönböztetése, mégiscsak azon a mélyebb ontológiai különbségtételen alapul, mely a világnak az emberi magatartástól függetlenül létező elemeit – erő, tömeg, gravitáció, fotoszintézis

3 ■ *Reflections on Language*. [Pantheon,] 1975. 31–33. old.

4 ■ „Intenzión” azt érti, hogy a nyelvet nem az általa produkált mondatok (az extenzió) alapján azonosítjuk, hanem annak alapján, hogy milyen módon produkálja őket (ez az intenzió). Elvileg lehetséges, hogy két különböző én-nyelv (I-language) ugyanolyan mondatokat állítson elő.

5 ■ Részletesebben lásd John R. Searle: *The Construction of Social Reality*. Free Press, 1955.

6 ■ Lásd *How to Derive „Ought” from „Is”* című írásomat. *Philosophical Review*, 1964. január, 43–58. old.

stb. – elválasztja azoktól – pénz, tulajdon, házasság, kormányzat stb. –, amelyek létezése függ az emberi attitűdöktől. Egész egyszerűen szólva vannak a világnak a megfigyelőtől független sajátosságai, és olyanok, amelyek kapcsolatban állnak vele, vagyis függenek tőle. A természettudományok – fizika, kémia, biológia stb. – a természetnek olyan sajátosságaival foglalkoznak, amelyek egyszerűen léteznek, tekintet nélkül arra, mit gondolunk róluk, a társadalomtudományok viszont – közgazdaságtan, politológia, szociológia stb. – a világ azon sajátosságaival foglalkoznak, amelyek azért olyanok, amilyenek, mert úgy gondoljuk, hogy olyanok.

Akkor hát hol a helye a nyelvnek és a nyelvészetnek? Szerintem nyilvánvaló, hogy egy betű- vagy hangsor csak az angolul, illetve finnül beszélők viselkedésére vonatkoztatva nevezhető angol vagy finn szónak, illetve mondatnak. Ez elég világosan felismerhető a nyelvi változások esetében. Vegyünk csak elő egy Chaucer-szöveget, és olyan mondatokra bukkanunk, amelyek valaha eleven részei voltak az angol nyelvnek, de ma már nem azok, viszont elő tudunk állítani olyan angol mondatokat, amelyeknek a Chaucer használta angolban nem volt helyük. Chomskynak természetesen igaza van, ha ragaszkodik ahhoz, hogy az „angol” fogalma nem kellőképp meghatározott, mind aktuális, mind történeti megközelítésben több szempontból is „laza”. Jóllehet angol anyanyelvű vagyok, mégsem értek több, jelenleg is beszélt angol nyelvjárást. De bárhol nézzük is, annyi tagadhatatlan, hogy egy betű- vagy hangcsoport csak a nyelv használóinak bizonyos csoportjaihoz viszonyítva minősíthető szónak vagy mondatnak.

Ezt az állítást pontosan kell megfogalmazni. Valóban van valami, ami ebben az összefüggésben is természettudományos vizsgálat tárgya, nevezetesen az emberi agy a maga specifikus nyelvi komponenseivel. A valóságos nyelvek azonban, amelyeket az ember megtanul és beszél, ilyen értelemben nem természeti objektumok, hanem emberi lények alkotásai. Jó analógia erre, hogy az emberek természettől fogva képesek a

szocializációra és hogy másokkal együtt társadalmi csoportokat alkotásnak, de azok a valóságos társadalmi szerveződések, amelyeket létrehozunk – a kormányok, testületek stb. – nem természetes, megfigyelőtől független jelenségek, hanem emberi alkotások, amelyek függenek a megfigyelőtől. Nos, ahogyan a nyelvet beszélők fejlődnek vagy eltűnnek, a nyelvek is változnak vagy kihalnak.

Nyomós oka van annak, miért kell az olyan nyelveket, mint az angol vagy a finn, szabályoknak irányítani. A mondatok és más elemek csak azért léteznek a nyelv részeként, mert annak tekintjük őket. A nyelv egy nagyon fontos értelemben konvenció dolga. De ha így van, akkor mégiscsak kell, hogy legyenek olyan elvek, amelyek alapján bizonyos szósorokat angol mondatoknak tekintünk, másokat viszont nem. Egy angol mondat nem tekinthető olyan természeti ténynek, mint egy hegység vagy egy víz-esés: hogy angol mondatnak tekinthető-e, az függ a megfigyelőtől. A funkciójuk alapján a megfigyelőhöz kötött jelenségek két típusra oszthatók: az egyikbe a kések, székek, asztalok stb. tartoznak, melyek fizikai struktúrájuknak köszönhetően tudják betölteni a szerepüket; a másikba a pénz, a nyelv, a kormányzat stb., amelyek viszont azért működnek úgy, ahogy működnek, mert bizonyos státust tulajdonítunk nekik, és ezzel a státussal együtt egy funkciót is, amely csak ezeknek az entitásoknak – mint bizonyos státussal és a státussal együtt járó szereppel rendelkezőknek – a kollektív elfogadása esetén tölthető be.⁵

A második osztály, a státusfunkcióké, szabályrendszereket (konvenciókat, elfogadott eljárásokat, elveket stb.) igényel. Az emberi nyelveket – ahogy a pénzt, tulajdont, házasságot, baseballt, kormányzatot stb. is – bizonyos fajta szabályok hozzák létre, melyeket évekkel ezelőtt „konstitutív szabályoknak” kereszteltem el.⁶ Az ilyen szabályok nem pusztán a létező tevékenységek mikéntjét szabják meg, mint a gépkocsivezetés szabályai, hanem még a tevékenység lehetőségét is ők teremtik meg. Nincsenek olyan tisztán anyagi tulajdon-

ságok, amelyek elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel meghatározzuk, melyek az angol mondatok (vagy az olyan dolgok, mint a pénz, a baseball, az Egyesült Államok Kongresszusának tagjai, a házaspárok, a magántulajdon), méghozzá úgy, hogy a meghatározásban minden angol mondat szerepeljen, és csak angol mondatok szerepeljenek. De hát miért nem elégségesek, ha egyszer tisztán anyagi jelenségekről van szó? Azért, mert az anyagi jelenségek csak a konvenciók egy adott rendszerére, illetve az embereknek a konvenciók adott rendszerén belül tanúsított magatartására vonatkoztatva tesznek eleget a fenti leírásoknak. Egy bizonyos dolog csak az embereknek egy adott szabályrendszeren belül tanúsított magatartására vonatkoztatva pénz, tulajdon, angol mondat stb. Azt, hogy a nyelveket szabályok hozzák létre, nem lehet kétségbe vonni a legitimitás igényével – ahogy most Chomsky próbálja – azon az elméleti alapon, hogy ez nehezen egyeztethető össze a velünk született nyelvi képesség egy bizonyos felfogásával.

De vajon miért bukott meg a nyelvészek ama kísérlete, hogy mind a leírást, mind az értelmezést illetően adekvát generatív grammatikát állítsanak elő? Mint már mondtam, ezt nem tudom, de van egy feltételezésem, melyet itt bocsátok közre: olyan szabályokat akartak, amelyek egyáltalán nem realiztikusak. Olyan mondatképzési szabályokat akartak, amelyek semmiféle kapcsolatban nem állnak a szavak vagy mondatok jelentésével, és általában olyan szabályokat akartak, amelyek egy algoritmus – azaz pontosan meghatározható lépések sorozata – szerint állítják elő a mondatokat, anélkül, hogy azok bármiféle interpretációra szorulóknak. Még csak azt sem kötötték ki, hogy „az egyéb feltételek változatlanok”. A modellt mesterségesen előállított logikai és matematikai rendszerek képzési szabályaira alapozták. De az emberi társadalom szabályai szinte sohasem ilyenek. Ezt jól szemlélteti a passzív transzformáció története. Megfogalmazhatunk egy transzformációs szabályt, amely az ilyen alakú mondatokat:

NP1 verbs NP2 (névszói csoport 1 + tárgyias ige + névszói csoport 2)

a következőképp alakítja át:

NP2 is verbed by NP1. (névszói csoport 2 + kopula+ past participle + névszói csoport 1 instrumentális)

Vagyis a
John loves Mary.

mondatot a következő formára hozza:
Mary is loved by John.

De mit kezdünk az ilyen mondatokkal, mint ez:

John weighs one hundred and sixty pounds. (János százhusz fontot nyom), vagy:

John resembles Eisenhower. (János hasonlít Eisenhowerre.)

Ezek nem engedik meg, hogy a következő formába alakítsuk át őket:

One hundred and sixty pounds are weighed by John, vagy

Eisenhower is resembled by John.

Hogy miért nem? Azt hiszem, minden gyerek rájön, hogy itt a szavak jelentése teszi lehetetlenné a szenvedő szerkezet használatát. Hasonlítani és nyomni (ti. valamilyen súlyúnak lenni) nem olyan dolgok, amiket valaki úgy művelhet valakivel vagy valamivel, mint a szeretést, látást, ütést vagy kívánást. A „szeret”, „lát”, „üt” és „kíván” igéket tartalmazó mondatokat tehát tetszés szerint átalakíthatjuk szenvedő formájúvá, a „nyom” vagy „hasonlít” igéket tartalmazókat viszont nem. Más nyelvekben előfordulhatnak ugyan olyan – az említettekkel rokon értelmű igéket tartalmazó – mondatok, amelyek megengednek, hogy szenvedő formába alakítsuk át őket, de nem az angolban. Nem az a lényeg, hogy ezzel kielégítő magyarázatot adtam-e, hanem hogy a generatív grammatikában nem megengedett az ilyen magyarázat. A generatív grammatika hívei olyan magyarázatokat igényeltek, amelyek nem veszik figyelembe a jelentést: ki-

zárólag a csak szintaktikai entitásokat feltételező szintaktikai szabályokat fogadták el magyarázatnak.

Ekképp vázolnám a számomra hitelesnek tűnő helyzetképet: valóban vannak az emberi agyban olyan veleszületett mechanizmusok, amelyek képessé tesznek bennünket a nyelv elsajátítására és használatára. Ez a magyarázat arra, hogy nekünk van nyelvünk, közeli rokonainknak, a csimpánzoknak viszont nincs. Az említett mechanizmusok, akárcsak más orgánomok, bizonyos elvek szerint működnek. De ez a működés nem szabályoktól függ, és a nyelvtanulás ugyanúgy nem jelenti azt, hogy követjük valamiféle Egyetemes Grammatika szabályait, mint ahogy a látás sem jelenti valamiféle Egyetemes Vizuális Grammatika szabályainak a követését.

Az egyes specifikus nyelveknek valóban vannak szabályaik, azok a próbálkozások azonban, hogy ezekhez a nyelvekhez generatív grammatikát találjanak, pontosan azért vannak kudarcra ítélve, mert a célkitűzés eleve olyan szigorú, feszes, kivételeket nem tűrő szabályok megalkotását igényli, amilyenek a formális rendszerek – a kijelentés-kalkulus vagy az axiomatikus halmazelmélet – megalkotásához szükségesek, márpedig az ilyen szabályok függetlenek attól, milyen entitásokra vonatkoztatják őket. A szabályokat úgy alkották meg, hogy egyáltalán ne utaljanak az általuk generált mondatok jelentésére vagy használatára. Márpedig a természetes emberi jelenségeket sohasem határozzák meg ilyen szabályok. Gyakran fordulnak elő kivételek a szabályok alól; tipikus az is, hogy szemantikai megfontolásokat veszünk figyelembe a szabály megalkotásakor, illetve alkalmazásakor; és a szabályokat általában azzal a kikötéssel alkalmazzuk, hogy „ha minden más feltétel változatlan”.

Amikor Chomsky arról kíván meggyőzni bennünket, hogy azok a fogalmak, amelyeket olyan szavakkal fejezünk ki, mint „karburátor” és „bürokrata”, velünk születettek, s így minden gyermeknek eleve ismernie kell őket, a szavak jelentésének megtanulása pedig abban merül ki, hogy a gyermekek a már birtokukban lévő fogalmakat „címkézik”, biztosak lehe-

tünk benne, hogy alapvetően rossz útra tévedtünk. Az, ahogyan a szerző a tanulást felfogja, mélyen valóságellenes: mintha az említett jelentések megtanulásának valahogy úgy kellene történnie, hogy az ember idegvégződéseit az éppen arra járó karburátorok és bürokrata ingerlik, minthogy azonban az efféle bolyongó ingerek semmiképp sem adhatják meg nekünk az említett szavak jelentését, következésképp – úgy látszik – a jelentéseknek is velünk születettnek kell lenniük.

A fenti, „ingerszegénynek” is nevezett érvel lépten-nyomon találkoznak Chomsky művében. Ennél jóval valóságközelebb szerintem a következő elképzelés: Ahhoz, hogy a gyermek például a „bürokrata” szót megértse, meg kell ismerkednie egy olyan kultúrával, amelyben seregnyi más dolog mellett vannak kormányok, hivatalok, hivatali osztályok, hatóságok, munkavállalás stb. A gyermek nem egy sor különálló fogalmat tanul meg, hanem azt, hogy miként igazodjék el egy kultúrában, és mihelyst sikerrel mozog e kultúra közegében, már nem okoz számára nehézséget, hogy megértse a „bürokrata” szót. A „karburátor” szóval hasonló a helyzet. Ennek a fogalomnak csak olyan összefüggésben lehet értelme, amely feltételezi a belső égésű motorok bizonyos fokú ismeretét. Mihelyst van valami alapszintű elképzelésünk az ilyen motorok működéséről, már nem esik nehezünkre megérteni, hogy a karburátor olyan készülék, amely az üzemanyag porlasztására, vagyis levegővel történő keverésére szolgál.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fogalmakat gyakran csak részben, illetve tökéletlenül ismerjük. Ennélfogva Chomsky analógiája az immunrendszerrel merőben inadekvát. A fogalmakat ritkán kezelhetjük „minden vagy semmi” alapon, csaknem mindig szisztematikusan kapcsolódnak más fogalmakhoz. Aligha rendelkezhetünk a „karburátor” vagy a „bürokrata” fogalmával anélkül, hogy ne volnánk egyszersmind egy seregnyi más, velük logikai kapcsolatban álló fogalom birtokában. A kémiai komponensek azonban igenis „minden vagy semmi” alapon működnek, s ugyanakkor minden mástól szigorú-

an elkülönülnek. Minden egyes antitest elkülönül a többtől, és minden antitest esetében eldönthető, hogy az ember rendelkezik-e vele vagy sem. A fogalmak esetében viszont lehetséges, hogy csak részlegesen ragadjuk meg őket, s ugyanakkor kizárt, hogy csupán egyetlen fogalommal rendelkezünk, és semmilyen más fogalom ne legyen a birtokunkban.

3

Semmi esetre sem szeretném azt a benyomást kelteni, mintha Chomsky egész műve csak a fenti kérdésekkel foglalkozna. Éppenséggel az a helyzet, hogy a könyv túlnyomórészt aktuális filozófiai kérdéseket vitat. Egyre térek ki ezek közül, az emberi megismerés nem tudatosan követett szabályainak kérdésére, mert ez összefügg a nyelv problémájával. Chomsky korai munkásságában és egyáltalán a kognitív tudományban a magyarázat bevett része az a feltételezés, hogy nem tudatos szabályokat követünk. Ennek jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Mihelyst lehetőségünk nyílik arra, hogy az emberi viselkedés sajátos formáit szabálykövetéssel magyarázzuk, rendkívül gazdag magyarázó apparátusra teszünk szert, amely drámai módon eltér a természettudományokétól. Amikor azt állítjuk, hogy szabályokat követünk, elfogadjuk a mentális ok-okozat fogalmát, valamint a vele együtt járó racionalitásfogalmakat és bizonyos normák létezését is.

Ha például azzal magyarázzuk, hogy miként viselkedem, amikor éppen gépkocsit vezetek, hogy ilyenkor – még ha nem tudatosan is – a „jobbra tarts” szabályát követem, akkor teljesen másfajta magyarázattal élünk, mintha azt mondanánk, hogy a gépkocsi követi „az erő egyenlő a tömeg és a gyorsulás szorzatával” szabályt. Noha mindkét „szabály” leírja azt, ami történik, szabálykövetésről valójában csak az első esetben beszélhetünk. A szabály ugyanis nem csupán a leírását tartalmazza annak, ami történik, mert szerepe is van abban, hogy *megtörténik*. Ahhoz, hogy egy magatartást szabálykövetésként leíró magyarázat megállja a helyét, meg kell tudnunk különböztetni azo-

kat az eseteket, amelyekben a szabálynak irányító szerepe van, azoktól, amelyekben ez a szerep csupán leíró. A szabályok irányító szerepére alapozott magyarázatok egyik feltétele az, hogy a szabálynak olyasminnek kell lennie, amit valóban *követni* lehet. Ha figyelmesen megvizsgáljuk a feltételeket, ráébredünk, hogy a nem tudatos szabályok akár tudatosak is lehetnének. Így például lehet, hogy nem tudatosan követem a „jobbra tarts” szabályt, ám ez nem tartozik azon szabályok közé, amelyeket nem tudnánk minden további nélkül tudatosítani. A szabályok sok okból lehetnek nem tudatosak, és bizonyos esetekben – ilyen például az agysérülés vagy a leépülés – az is előfordulhat, hogy valaki nem képes a szabályt tudatosítani. De a nem tudatos szabálynak is olyan tartalommal kell rendelkeznie, amelyet tudatosan meg lehet érteni, amely értelmezhető, követhető vagy megszeghető.

Chomsky szabályai nem tesznek eleget ennek a feltételnek. Szerinte a nyelv szabályai „komputációs” avagy „számítási” (computational) szabályok, de azt nem mondja meg: hogyan hangzik a komputáció vagy számítás pontos definíciója, amely szerint a nyelv szabályai komputációs szabályoknak tekinthetők. A jelenleg is mérvadó meghatározás szerint olyan eljárásról kell a komputációkat elképzelnünk, amely mindent a számítógépekben cikázó roppant mennyiségű nulla és egyes számjegy alakzataira redukál. Vajon így kell-e elgondolnunk a Chomsky modellezte nem tudatos szabálykövetést is? Rengeteg nulla és egyes van a gyerek fejében? Aligha, hiszen a nullák és egyesek a programozó fejében vannak. A jelenleg kereskedelmi forgalomban lévő számítógépek esetében az egyetlen, mindennemű megfigyelőtől független valóságot a komplex áramkörökben rendkívüli gyorsasággal végbemenő – másodpercenként több milliónyi – kapcsolás jelenti. Ezek a számítógépek mégsem követnek szabályokat a szó szoros értelmében, mivel nem rendelkeznek az ehhez szükséges mentális apparátussal. Mi programozzuk arra a számítógépeket, hogy automatikusan úgy viselkedjenek, mintha szabályo-

kat követnének, és ennek következtében látjuk ugyanazt az eredményt, mint a szabálykövető emberi viselkedés esetében.

Így egy sajátos dilemmával kerülünk szembe. Ha a számítógépek szabálykövetését abban a technikai értelemben képzeljük el, hogy minden bináris szimbólumokra vezetnek vissza, akkor a szó szoros értelmében nem beszélhetünk megfigyelőtől független szabálykövetésről, és ezzel a pszichológiai magyarázat magyarázó erejét is elveszítettük. Ha viszont a komputációt köznap értelemben fogjuk fel – amely szerint azzal, hogy egy gyermek „kiszámította” egy mondat jelentését, nem állítunk egyebet, mint hogy kitalálta, mit jelent a mondat –, akkor a nem tudatos szabályok nem tesznek eleget annak a feltételnek, hogy gondolkodni lehessen róluk.

Chomsky mostanára már felhagyott azzal az elképzeléssel, hogy az egyes nyelveknek szabályai vannak, a komputációval kapcsolatos nehézség azonban megmaradt. Ez utóbbit minden tekintetben döntő jelentőségűnek tartom, ezért itt teljes egészében tisztázni kívánom. Chomsky váltig állítja, hogy a nyelvészet a természettudományok egyik ága, és új nyelvkoncepciójának kulcsfogalma a komputáció. Jelenleg vallott nézete szerint egy nyelv lexikonból, továbbá bizonyos számításokból áll. Én ezzel szemben azt állítom, hogy a komputációt nem lehet ugyanolyan természettudományos fogalomnak tekinteni, mint például az erőt, a tömeget vagy a fotoszintézist. A komputáció elvont matematikai fogalom, amelyet valahogy sikerült betöltenünk a hardware-be. Mint ilyen azonban teljesen függ a megfigyelőtől. Ebben a megfigyelőtől függő értelemben meghatározva viszont bármely rendszer leírható úgy, mint ami komputációkat hajt végre.

Egy szikláról aláhulló kődarab a következő komputációt hajtja végre: „A zuhanás közben általam megtett út egyenlő a nehézségi erő és a zuhanásom alatt eltelt idő négyzete szorzatának felével”, azaz $S = \frac{1}{2}(gt)^2$. A duzzasztógáton másodpercenként egy gallon sebességgel átfolyó víz mennyisége négy másodpercenként a $2 + 2 = 4$ összeadási műveletet

komputálja, és így van ez az égvilágon mindennel. Számszerű összefüggéseket – eltérően például az elektromos töltéstől – nem *fedezhetünk fel* a természetben, ilyeneket csak mi tulajdonítunk fizikai folyamatoknak. Számításokkal a természeti folyamatokat csupán értelmezhetjük vagy leírhatjuk. Ebben a megfigyelőtől függő értelemben a komputáció mint természettudomány nem létezik.

A komputáció eredeti meghatározása szerint, még mielőtt Alan Turing és mások⁷ felfedezték a „számító gépezetet”, valaminek a kiszámítását jelentette az aritmetikában vagy a matematikában, s a „komputer” azt a személyt, aki kiszámolta. Amikor matematikai problémákat oldok meg, valóban számításokat végzek magamban, és az, ahogyan bizonyos számszerű sajátosságokat tulajdonítok a bennem zajló tudatos gondolati folyamatoknak, független mindenemű megfigyelőtől. Mármost amikor Chomsky azt állítja, hogy a nyelv komputáció vagy számítás dolga, vajon melyik értelemben használja e

szót? Netán abban, amelyben az nul-lák és egyesek halmazát jelenti, és függ a megfigyelőtől? Ha igen, akkor itt már nem természettudományos kutatásról van szó, és a számítások nem magyarázzák a jelenségeket, hanem csak leírják bizonyos folyamatokat, melyeknek kauzális magyarázatát a neurobiológiában találjuk meg. Vagy netán abban az értelemben használja, ahogy – a megfigyelőtől függetlenül – kiszámítunk bizonyos dolgokat? Ha így van, akkor a nem tudatos szabályok nem tesznek eleget a szabálykövetésre alapozott magyarázatok szükséges feltételeinek. Egy biztos, egyik eset sem engedi meg, hogy a nyelvről úgy adjunk számot, hogy az hasonlítson a természettudományra. „Éveken keresztül vitatkoztunk ezekről a dolgokról John Searle-lel” – mondja Chomsky. Valóban. És ami engem illet, készségesen nézek elébe a folytatásnak.

Igaz, ami igaz, Chomsky – mint már említettem – most már föladta azt az elképzelést, hogy az Egyetemes Grammatika nemtudatos szabá-

lyok követésén alapul. Egyszersmind azonban azzal a nézettel is szakított, hogy a valóságos emberi nyelveket szabályok irányítják. Ez viszont – erősen hiszem – már nem lehet igaz.

Nem szeretném, hogy Chomskyt illető kritikai megjegyzéseimet félreértés. Olyan időkben, amikor a nyelvről a legkülönbözőbb, amúgy elképesztően szakszerűtlen nézetek terjednek az egyetemi bölcsészkarokon „irodalomelmélet”, „dekonstrukció” vagy „posztmodernizmus” néven, nem árt hangsúlyozni, hogy a szerző nyelvészeti munkája a legmagasabb szellemi színvonalon áll.

JOHN R. SEARLE

Fordította: Széphelyi F. György

(Szeretnék köszönetet mondani Stephen Nealnek, Barry Smithnek és Dagmar Searle-nek e munka korábbi változatáról mondott segítő kritikai észrevételeikért.)

7 ■ Alan Turing: Computing Machinery and Intelligence. *Mind* Vol. 59 (1950) 433–460. old.